

ความสำคัญของเมืองนครราชสีมา
ภายหลังการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค พ.ศ. 2435-2453

สาเหตุและการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2433

การปกครองหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศเท่าที่เป็นมา ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยังไม่อาจกล่าวได้อย่างเต็มที่ว่ากรุงเทพฯ มีอำนาจการปกครองเหนือหัวเมืองในภาคนี้อย่างแท้จริง ถึงแม้ว่าจะได้มอบอำนาจให้เมืองนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางหัวเมืองเหล่านี้แทนรัฐบาลกลางแล้วก็ตาม แต่ในทางปฏิบัตินั้น หัวเมืองบนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ยังอยู่ห่างไกลจากอำนาจการปกครองของรัฐบาลห่างไกลจากพระเนตรพระกรรณ และห่างไกลจากความเจริญอยู่มาก¹ กล่าวคือ กรุงเทพฯ มีอำนาจในการเข้าไปปกครองดูแลควบคุมภายในหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้แต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น² กรุงเทพฯ ยังคงเป็นผู้รักษาอำนาจในการอนุญาตให้มีการตั้งเมืองทางภาคนี้ ดังที่เคยปฏิบัติกันมาแล้วตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา เป็นผู้แต่งตั้งตำแหน่งคณะผู้ปกครองหัวเมืองเหล่านี้ ตามประเพณีการแต่งตั้ง

¹ ไพบูลย์ มีกุศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 29.

² เต็ม วิภาคพจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมสังคมนักศึกษาแห่งประเทศไทย, 2513), หน้า 382.

ตำแหน่งผู้ปกครองหัวเมืองลาวเวียงจันทน์ที่เรียกว่า คณะอาญาสี่ หรือคณะอาญาสี่ มี
อำนาจในการเกณฑ์แรงงานจากเล็ก และได้รับเงินช่วยเหลือจากหัวเมืองเหล่านั้นเท่านั้น

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มจัดระเบียบการ
ปกครองส่วนกลาง ด้วยการจัดแบ่งงานบริหารราชการแผ่นดินออกเป็นกระทรวงรับผิดชอบ
งานแผนกต่าง ๆ เป็นอิสระแก่กัน ตั้งแต่ พ.ศ. 2435 เป็นต้นมาแล้วนั้น พระองค์ก็ได้
ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค เพื่อให้มีระเบียบปฏิบัติงานที่
เหมาะสมและสอดคล้องกับการปกครองส่วนกลางซึ่งได้จัดวางระเบียบปฏิบัติไว้เรียบร้อยแล้ว
และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อให้เป็นที่เหมาะสมกับกาลสมัยที่บ้านเมืองกำลัง ". . .
เดินขึ้นสู่ความเจริญก้าวหน้าเป็นอันคืบ . . ." ¹ ยิ่งไปกว่านั้นยังมีสาเหตุจากภายนอก
ประเทศซึ่งบีบบังคับให้รัฐบาลกลางต้องจัดการปกครองบ้านเมืองทางภาคตะวันออกเฉียง
เหนือเสียใหม่ คือขณะนั้นคาบสมุทรอินโดจีนกำลังถูกคุกคามโดยมหาอำนาจซึ่งล่าเมืองขึ้น
อยู่โดยรอบ เป็นเหตุให้ชายแดนไทยอยู่ติดต่อกับเขตอิทธิพลของมหาอำนาจฝรั่งเศสและ
อังกฤษ กล่าวคือ

. . . บัดนี้ฝรั่งเศสปรามปรามได้เมือง เขมรและญวนตั้ง เกือบอยู่ในอำนาจ
ฝรั่งเศสได้จัดการทnúบำรุงเขตแดนใกล้ซิดติดต่อกับชายพระราชอาณาเขตตั้งแต่
ทิศใต้ไปทิศตะวันออกจนโอบถึงทิศเหนือ และฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดน
พม่าติดต่อเข้ามากับเขตแดนสยามทางฝ่ายทิศใต้และทิศตะวันตกโอบถึงยางแดง
เงี้ยว เขิน เจียงตุง เขตแขวงทั้งสามพระนครนี้ก็ยังไม่ได้ตัดสินแบ่งปันให้
เป็นที่ตกลงกัน ผู้คนเขมร ชาวป่าดง ญวน ลาว เงี้ยว ซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมา
กรุงเทพมหานคร อันตั้งคฤหาสน์ตามปลายพระราชอาณาเขตก็สับสนปะปน

---

¹ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 4, เล่ม 3 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา
ลาดพร้าว, 2506), หน้า 370.

กับคนที่อยู่นอกพระราชอาณาเขต ควรจะจัดข้าหลวงที่มีคุณวุฒิปรึกษาสามารถ
ออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขต ซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศเพื่อ
จะได้ปรึกษากันด้วยเรื่องผู้คนเขตแขวง แจ่งยังรัฐบาลทั้งสองฝ่ายได้จัด
ราชการบ้านเมืองให้เป็นทีเรียบร้อย . . . 1

การที่มหาอำนาจฝรั่งเศสได้ขยายเขตอิทธิพลทางการเมืองของตนเข้ามาจด
ชายแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยนั้น ทำให้เป็นที่หวาดวิตกว่าถ้าหากปล่อยให้
หัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือเอาไว้โดยมิได้จัดการปกครองดูแลหรือเอาใจใส่ให้
ใกล้ชิดยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนแล้ว ฝ่ายไทยอาจจะต้องสูญเสียอำนาจเหนือดินแดนแถบนี้ไปได้
โดยง่าย และจะก่อให้เกิดปัญหาระหว่างประเทศในการเสียดินแดนด้านนี้อีกด้วย ดังที่
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงเทเวศร์วัชรโรประการ เสนาบดีกระทรวงการ
ต่างประเทศในขณะนั้นทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยว
กับเรื่องนี้ว่า

. . . คือว่าเมืองลาวเหล่านี้ ทุกวันนี้ก็ยังไม่ได้ผลประโยชน์มาใช้สมกับ
ที่ควรจะได้มา แต่ก่อนก็ยกไว้เป็นทอนหนึ่งเหมือนเมืองประเทศราช แปก
ก็เล็กน้อยแต่มีเงินส่วย ตัวเงินก็ได้ไม่คุ้มกับที่ต้องจ่ายไปรักษา แลแต่ก่อนยัง
ไม่มีใครจะมาแย่งชิงก็ทอดทิ้งไว้ให้ลาวรักษาเมืองไปได้ ครั้นเรามีฝรั่งเศส
ตั้งท่าจะครอบครองเอา เห็นแนวว่าถ้าปล่อยให้ไม่จัดการก็คงจะหลุดไป ไม่ใช่
จะเสียเพียงเกียรติยศ ความลำบากกับฝรั่งเศสจะมีมากกว่าเมืองลาวหลุด
ไป . . . จึงจำเป็นต้องคิดรวบรัดเข้ารักษาเมืองลาวเหล่านี้เสียเอง
ก่อน . . . 2

1 เรื่องเดียวกัน.

2 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 3/4 เรื่อง "จัดการ { ตั้ง ข้าหลวงหัวเมืองลาว
[และแบบจัดตำแหน่งข้าหลวง] { ส่ง
เปลี่ยนแปลง

โดยเฉพาะในเวลานั้น ราชการในหัวเมืองชั้นเอก คือเมืองลาว มีมากขึ้นกว่า
 แรก และเป็นระยะเวลาที่มีราชการเร่งร้อน สมควรที่จะได้จัดแบ่งตำแหน่งและแขวง
 ให้ข้าหลวงออกไปรักษาราชการในท้องถิ่นที่ต่อแดนกับต่างประเทศโดยทั่วไป¹ ด้วยเหตุ
 นี้ ใน พ.ศ. 2435 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงจัดรูปการปกครอง
 หัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือเสียใหม่ ด้วยการรวบรวมเอาหัวเมือง² เอก โท ศรี
 จัตวา เข้าด้วยกัน แล้วแบ่งการปกครองออกเป็น 4 กองใหญ่ มีข้าหลวงกำกับ
 ปกครองกองละ 1 คน เพื่อจะได้ทำหน้าที่ดูแลหัวเมืองทางภาคนี้ให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น³
 หัวเมืองที่แบ่งออกเป็น 4 กองใหญ่ มีดังนี้คือ

1. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 11 เมือง ขึ้น
 ตรงต่อกรุงเทพฯ และหัวเมือง โท ศรี จัตวา 26 เมือง ขึ้นกับหัวเมืองเอก ได้แก่
 เมืองนครจำปาศักดิ์ คำทองน้อย เซล้าเกา (ชาราบวิวัตร) โพนทอง บัวชุมพริก
 นครเพ็ง กุสุมาลัยคีรี สุวรรณคีรี วาปีไพรมุรณ มขุรสาณล อุทุมฆารรา สุตนคร
 สะพังภูญา วารินชำราบ โคมประคิษฐ์ สุทวารี เชียงแตง แส่นปาง สีทันดร
 มุลปาโมกข์ อัดปือ สารวัน คำทองใหญ่ สะพาค สุรินทร์ สุรพินทนิคม ชุมพลบุรี
 สังขะ พรหมขันธ (จังกัด) ศีขรภูมิพิไสย กัณฑ์รามย ชุขันธ มโนไพร (มลูเปร)
 กัณฑ์ลักซ์ อุทุมพรพิไสย ภูวดลสะอาง เคชอุคม

2. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก 12
 หัวเมือง ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และเมืองโท ศรี จัตวา ซึ่งขึ้นกับหัวเมืองเอกอีก 29
 เมือง ได้แก่ เมืองอุบลราชธานี เสนางคนิคม พิบูลมังสาหาร ตระการพิชผล
 มหาชนะไชย ชานุมานมณฑล พนาณิคม เกษมสีมา กาฬสินธุ์ แขงบาดาล กุณินารายณ์

¹ เรื่องเดียวกัน.

² เมือง หมายถึงหน่วยการปกครองส่วนท้องถิ่นอย่างหลวม ๆ ในสมัยก่อน.

³ ไพฑูรย์ มีกุล, เรื่องเดิม, หน้า 30.

ภูแล่นช้าง ท่าขอนยาง กัณฑ์วิชัย กมลาไสย สหัชชันธ์ เสลภูมินิคม สุวรรณภูมิ เกษตรวิสัย พนมไพรแคนมฤค จตุรพัทธรพิมาน พัทธภูมิพิสัย มหาสารคาม วาปี-
ปทุม โกสุมพิสัย ร้อยเอ็ด ราชบุรี โยธธร เขมราฐธานี โขงเจียม เสมียะ
คำเขื่อนแก้ว อานาจเจริญ สองคอนคอนดง ลำเนาหนองปรือ พอง พลาน (พะ-
ลาน) นอง พิน ศรีสะเกษ ราชันไศล

3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ประกอบด้วยหัวเมือง 16 เมือง ขึ้นตรงต่อ
กรุงเทพฯ ๗ และหัวเมืองโท ศรี จัตวา อีก 36 หัวเมืองขึ้นกับหัวเมืองเอก ได้แก่
หนองคาย พานพร้าว ชุระคมหงษ์สถิต กาสี โพนพิสัย กุมภาวี เชียงขวาง
แสน พวน งัน สุย โพนสิม บริคัมพนิคม ตะโปน วัง นครพนม ชัยบุรี
เรณูนคร รามราช อาจสามารถ อากาศอำนวย กุมภาสัย ท่าอุเทน คำเกิด
คำมวน มหาชัยกองแก้ว จำพร ยามัง วังคำ ทาง สกลนครทวามี กุดชุมมาลัย-
มณฑล วานรนิวาส สว่างแดนดิน ภูคดสอวาง วาริชภูมิ จำปาชนบท โพธิไพศาล
นิคม มุกดาหาร พาลูกากรภูมิ หนองสูง บุรีรัมย์ นางรอง หนองหาร ขอนแก่น
พล ภูเวียง มัญจาคีรี คำพองน้อย หล่มสัก เลย คานซาย วังสะพุง

4. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ประกอบด้วยเมืองเอก 3 หัวเมือง ขึ้นตรงต่อ
กรุงเทพฯ ๗ และหัวเมืองโท ศรี จัตวา อีก 16 หัวเมืองขึ้นกับหัวเมืองเอก ได้แก่ เมือง
นครราชสีมา พิมาย รัตนบุรี นครจันทิก บักขงชัย พุทไธสง ตลุง (ประโคนชัย)
สูงเนิน กระโทก (โชคชัย) พันชนะ (คานขุนทด) สันเทียะ (โนนไทย) กลาง
(โนนสูง) นอก (บัวใหญ่) ชนบท ชัยภูมิ จัตุรัส บำเหน็จณรงค์ ภูเขียว และ
เกษตรสมบูรณ์

หัวเมืองทั้ง 4 กองนี้ ขึ้นตรงต่อพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ)
ข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งมีอำนาจรับผิดชอบการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมดแทนกรุงเทพฯ ๗ หากตำแหน่งเจ้าเมืองเมืองใดว่างลง
กรมการเมืองนั้นจะต้องบอกไปยังพระยามหาอำมาตยาธิบดี ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ ขอตั้ง
ผู้ที่เหมาะสมในเมืองนั้นขึ้นรับตำแหน่งเจ้าเมืองสืบแทนต่อมาเสียก่อน แล้วข้าหลวงใหญ่

เมืองนครจำปาศักดิ์จึงจะมีใบบอกมายังกรุงเทพฯ เพื่อขอพระราชทานให้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งบุคคลนั้นขึ้นเป็นเจ้าเมืองต่อไป นอกจากนี้ ข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ยังมีอำนาจในการว่ากล่าวแนะนำหัวเมืองต่าง ๆ ได้ตามสมควร เช่น แนะนำให้หัวเมืองในบังคับ ประกอบพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ตามกำหนดเวลา เป็นต้น

หัวเมืองที่ใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดเป็น 4 กองนี้ มีข้าหลวงประจำบังคับบัญชาราชการด้านการปกครอง การศาล และการเร่งรัดด้วยสาอากร¹ ข้าหลวงประจำรักษาราชการอยู่ ณ เมืองสำคัญของทั้ง 4 กอง คือ

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก	ตั้งอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์
หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ	ตั้งอยู่ ณ เมืองอุบลราชธานี
หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ	ตั้งอยู่ ณ เมืองหนองคาย
หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง	ตั้งอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา

สำหรับผู้รักษาคำแหน่งข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายต่าง ๆ นั้น ปรากฏว่าใต้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งดังนี้ คือ

1. ข้าหลวงหัวเมืองลาวตะวันออก พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ข้าหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นผู้รักษาคำแหน่ง
2. ข้าหลวงหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ พระยาราชเสนา (ต่อมา เป็นพระยาศรีสิงห์เทพ ทัด ไกรฤกษ์) พระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี เป็นผู้รักษาคำแหน่ง

¹ เติม สิงห์สุต, ฝั่งขวาแม่น้ำโขง, เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, 2499), หน้า 535.

3. ข้าหลวงหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ พระยาสุริยเดชะวิเศษดุษฎี (พระยา
กำแหงสงคราม จัน อินทรกำแหง) ปลัดข้าหลวงเมืองหนองคาย เป็นผู้รักษาตำแหน่ง

4. ข้าหลวงหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง พระพิเรนทรเทพ ข้าหลวงเมืองนคร
ราชสีมา เป็นผู้รักษาตำแหน่ง

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่มีอำนาจบังคับ
บัญชาหัวเมืองทั้ง 4 กอง ใต้ตามสมควรแก่ราชการ ครั้นต่อมาเมื่อเดือน
กรกฎาคม พ.ศ. 2433 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพระยามหาอำมาตยาธิบดี
(หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกกลับกรุงเทพมหานคร พระยาศรี-
สิงห์เทพ (ทัต ไกรฤกษ์) และพระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ยังคงอยู่กำกับราชการ
อยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ส่วนทางเมืองนครจำปาศักดิ์ก็โปรดเกล้าฯ ให้นาย
พระพิศมเทพ (ช่วง) ข้าหลวงที่ 2 ออกไปรักษาราชการแทนพระยามหาอำมาตยาธิบดี
ทำหน้าที่ช่วยทำนุบำรุงการปกครองบ้านเมืองกับเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านคร-
จำปาศักดิ์

นอกจากนี้ ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำหลวงสุเทพนุรักษ์ไปเป็นข้าหลวง
รักษาราชการ ณ เมืองแสนปาง หลวงเทพนทรเทพ หลวงเสนีพิทักษ์ ชุมมหาชัย เป็น
ข้าหลวงกำกับราชการอยู่ ณ เมืองศรีทันดร หลวงนรินทรามาตย์ไปเป็นข้าหลวงกำกับ
ราชการ ณ เมืองเชียงแตง หลวงเทพนเรนทร นายร้อยโทพุ่มเป็นข้าหลวงอยู่รักษา
ราชการ ณ เมืองคำทองใหญ่ และเมืองสาละวัน

การที่กรุงเทพฯ จัดแบ่งการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็น
4 กองใหญ่ แล้วส่งข้าหลวงผู้ที่มีความไว้วางพระราชหฤทัยว่า เป็นผู้ที่มี . . . มี
ความซื่อสัตย์มั่นคง เป็นผู้ของอาจ ฉลาดเฉลียว มีสติปัญญาที่จะรักษาการโดยพระบรม-

ราโชนายได้ . . .”¹ ออกไปจัดการปกครองดูแลหัวเมืองเหล่านั้น นับว่าเป็นครั้งแรกที่กรุงเทพฯ ได้พยายามขยายอำนาจการปกครองจากส่วนกลางออกไปยังหัวเมืองเหล่านั้นมากขึ้นกว่าแต่ก่อน² หรืออีกนัยหนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่ากรุงเทพฯ พยายามที่จะตั้งอำนาจการปกครองหัวเมืองแถบนี้เข้าสู่ศูนย์กลางของประเทศเป็นครั้งแรกนั่นเอง

อย่างไรก็ดี แม้ว่าจะได้มีการจัดปรับปรุงการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ด้วยการแบ่งการปกครองออกเป็น 4 กองใหญ่ แล้วส่งข้าหลวงที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกไปปกครองกำกับราชการประจำอยู่ในท้องถิ่นเมื่อ พ.ศ. 2433 แล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่สามารถทำให้บ้านเมืองแถบนี้มีความสงบสุขและเข้มแข็งพอที่จะป้องกันการรุกรานทางชายแดนด้านนี้ได้อย่างเต็มที่ ทั้งนี้เพราะยังมิได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขระบบการบริหารการปกครองในหัวเมืองทางภาคนี้แต่อย่างใด³ ข้าหลวงใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบการปกครองหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือแทนกรุงเทพฯ โดยตรง มิอาจจะแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นในภูมิภาคแถบนี้ได้อย่างทันที่ เช่นปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายชุกชุม จนเป็นเหตุให้ราษฎรไม่เป็นอันทำมาหากิน ปัญหาการทุจริตและไม่เอาใจใส่ในหน้าที่ราชการของเจ้าเมืองกรมการเมือง และปัญหาการกระทบกระทั่งทางชายแดนซึ่งเกิดจากการขยายเขตอิทธิพลทางการเมืองของมหาอำนาจฝรั่งเศส เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นแรงผลักดันทางหนึ่งที่ทำให้เกิดการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคทั้งหมด ใน พ.ศ. 2435 ดังจะได้อธิบายต่อไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 3/4 เรื่อง "จัดการ

{	ตั้ง	ข้าหลวงหัวเมืองลาว
}	ส่ง	
}	เปลี่ยน	

 [และแบบจัดตำแหน่งข้าหลวง]

² ไพฑูรย์ มีกุล, เรื่องเดิม, หน้า 34.

³ เรื่องเดียวกัน.

การที่กรุงเทพฯ ยังไม่ประสบผลสำเร็จในการจัดปกครองหัวเมืองลาวชั้นนอก ซึ่งตั้งอยู่บนภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้เรียบร้อยลงไปได้ใน พ.ศ. 2433 นั้น ทำให้กรุงเทพฯ จำเป็นจะต้องแก้ไขและปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งได้แบ่งไว้เป็น 4 กองใหญ่แล้วนั้น ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยยิ่งขึ้น สมกับที่ ". . . ราชการในหัวเมืองลาวชั้นนอกมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน . . ." ¹ ฉะนั้น ในปี พ.ศ. 2434 (รศ. 110) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดปันเขตแดนหัวเมืองลาวชั้นนอกและเรียกชื่อใหม่เป็น 4 แขวง ² คือ

1. ให้รวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเข้ากับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกชื่อว่าหัวเมืองลาวท้าวโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จออกไปตั้งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

2. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ เรียกว่าหัวเมืองลาวพวน โปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสด็จขึ้นไปตั้งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองหนองคาย

3. เมืองหลวงพระบางและหัวเมืองขึ้น เรียกว่าหัวเมืองลาวพุงขาวโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ย้ายจากเมืองนครราชสีมาขึ้นไปประทับอยู่ ณ เมืองหลวงพระบาง เพื่อบังคับบัญชาเจ้านายท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางและเมืองขึ้นทั้งปวง

4. เมืองนครเข็ญใหม่และเมืองขึ้น เรียกว่าหัวเมืองลาวเฉียง โปรดฯ ให้พระยาไกรโกษาเป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่รักษาราชการ ณ เมืองนครเข็ญใหม่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แพ้มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/3 เรื่อง "กรมหมื่นสรรพสิทธิจักราชการเมืองนครราชสีมา".

² เรื่องเดียวกัน.

สำหรับหัวเมืองลาวกลางนั้น ได้แก่เมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้น ทั้งหัวภาว
ณ เมืองนครราชสีมาตามเดิม มีพระยาประสิทธิ์ศิลปการ เป็นข้าหลวง

การจัดแบ่งหัวเมืองลาวชั้นนอกขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2434 นั้น อาจ
กล่าวได้ว่า เป็นเพราะกรุงเทพฯ เห็นความสำคัญของหัวเมืองชั้นนอกเหล่านี้มากยิ่งขึ้น
และได้พยายามที่จะดึงอำนาจการปกครองเข้ามาหาศูนย์กลางของประเทศให้มากที่สุดเท่าที่
จะทำได้ สังเกตได้ว่า ใน พ.ศ. 2434 ได้มีการส่งเจ้านายในราชวงศ์ออกไปตั้งรักษา
ราชการประจำอยู่ในท้องถิ่นหลายคน และให้อำนาจในการปกครองบังคับบัญชาหัวเมืองแก
ข้าหลวงใหญ่ทางพระองค์อย่างเต็มที่ กล่าวคือ ให้อำนาจเหนือข้าหลวง เจ้านาย
ท้าวพระยา และผู้ราชการ ตลอดจนกรมการเมืองทั้งปวงตลอดหัวเขตหัวเมืองลาวภาว
ลาวพวน และลาวพุงขาว เท่านั้น อาจที่จะลงอาญาแก่ผู้ผิดในเขตนั้นได้ เว้นแต่อาญาที่
ลงจนตลอดชีวิตเท่านั้นที่จะต้องขอพระบรมราชานุญาตเสียก่อน ¹

กรุงเทพฯ ได้จัดแบ่งตำแหน่งข้าหลวงที่ออกไปประจำรักษาราชการอยู่ ณ
หัวเมืองเมื่อ พ.ศ. 2434 เป็น 4 ชั้น และ 6 ชั้น รวมทั้งผู้ช่วยและมหาดเล็ก ² ดังนี้ คือ

ชั้นที่ 1 ข้าหลวงทางพระองค์ สำหรับบังคับบัญชาราชการสิทธิ์ขาด ตลอด
จังหวัดในทางพระราชอาณาเขตชั้นนอก คือจังหวัดลาวพุงขาว ลาวพวน ลาวภาว มีอำนาจ
เหนือข้าหลวง เจ้านาย ท้าวพระยา และผู้ราชการกรมการเมืองทั้งปวงตลอดในจังหวัดนั้น
อาจที่จะลงอาญาแก่ผู้ผิดในจังหวัดนั้น เว้นแต่อาญาที่ลงจนตลอดชีวิต ต้องขออนุญาตอย่าง ¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 3/4 เรื่อง "จัดการ ^{ตั้ง} ^{ส่ง} ^{เปลี่ยน} ข้าหลวงหัวเมืองลาว
[และแบบจัดตำแหน่งข้าหลวง].

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เรื่องเดียวกัน.

อาจให้ประทวนตั้งตำแหน่งท้าวเพื่ยกรรมการผู้น้อยได้อย่างเสนาบดีทั้งในหัวเมืองชั้นใน
และอาจจะจัดการบ้านเมืองได้ตามเห็นสมควร ที่ไม่มีข้อห้ามจากกรุงเทพฯ ฯ

ชั้นที่ 2 ข้าหลวงชั้นที่ 1 สำหรับกำกับราชการในมณฑลหัวเมืองประเทศราช
หรือหัวเมืองชั้นนอกรวมกัน เช่น มณฑลประเทศราชลาวเฉียง แลหัวเมืองเขมร มีอำนาจ
เพียงเท่าพระราชบัญญัติสำหรับหน้าที แต่ขึ้นตรงต่อเจ้ากระทรวงใหญ่ในกรุงเทพฯ ฯ

ชั้นที่ 3 ข้าหลวงชั้นที่ 2 สำหรับประจำราชการหรือวาระราชการหัวเมือง
ประเทศราชหรือหัวเมืองใหญ่ที่สำคัญ (คือความรับผิดชอบมากหรือห่างจากข้าหลวงใหญ่)
เช่น เมืองน่าน เมืองอุบล แลเมืองนครราชสีมา เป็นต้น ขึ้นอยู่ในข้าหลวงต่างพระองค์
หรือข้าหลวงประจำมณฑล หรือขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ฯ ตามควร มีอำนาจเพียงเท่าตำแหน่ง

ชั้นที่ 4 ข้าหลวงชั้นที่ 3 สำหรับประจำราชการหรือวาระราชการหัวเมือง
ประเทศราชหรือหัวเมืองที่ไม่สำคัญ เช่น เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองหนองคาย เป็นต้น
แลรับราชการในสำนักข้าหลวงใหญ่ เช่น เลขาณุกรข้าหลวงต่างพระองค์ หรือปลัดข้าหลวง
ชั้นที่ 1 เป็นต้น มีอำนาจเพียงเท่าหน้าที่

ชั้นที่ 5 ผู้ช่วยข้าหลวง สำหรับประจำหัวเมืองประเทศราชที่ไกลข้าหลวงใหญ่
เช่น เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน เป็นต้น สำหรับกำกับราชการนครแขวงมณฑล
หัวเมืองน้อย เช่น เมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เป็นต้น แลเป็นผู้รับราชการในสำนักข้าหลวง
ใหญ่แขวงต่าง ๆ ตามสมควรจะมีขึ้นในข้าหลวงต่างพระองค์ หรือข้าหลวงเมืองประเทศ-
ราชตามควร

ชั้นที่ 6 มหาดเล็ก คือผู้แรกไปศึกษารับราชการข้าหลวง ให้รับราชการอยู่
ในข้าหลวงต่างพระองค์ หรือข้าหลวงใหญ่ มีจำนวนตามสมควร ซึ่งอาจจะให้ตรวจตรา
ศึกษาราชการต่าง ๆ แลจะได้เลื่อนขึ้นเป็นผู้ช่วยข้าหลวงแลข้าหลวงไปเป็นลำดับ อนึ่ง
พนักงานอื่น ๆ ที่มีตำแหน่งในกองข้าหลวงมีหมอบ เป็นต้น ก็ตั้งเทียบเสมอชั้นนี้ด้วย
ตามควร . . .

การปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค พ.ศ. 2435

การปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคทั่วพระราชอาณาจักร เมื่อ พ.ศ. 2435 นั้น มีสาเหตุมาจากเหตุการณ์ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทำนองเดียวกับสาเหตุของการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2433 นั้นเอง กล่าวคือ สาเหตุที่เกิดจากภายในประเทศ เป็นผลสืบเนื่องมาจากระบบการปกครองหัวเมืองที่แบ่งเป็นหัวเมืองชั้นเอก โท ทรี จัตวา ซึ่งใช้ปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นราชธานีไม่เหมาะสมกับกาลสมัย อุปสรรคที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งที่ทำให้การปกครองหัวเมืองไม่ได้ผลสมความประสงค์ของรัฐบาลกลางก็คือ การคมนาคมสื่อสารระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองต่าง ๆ ไม่สะดวก การติดต่อกันเป็นไปด้วยความยากลำบาก พันวิสัยที่เสนาบดีจะออกไปตรวจงานด้วยตนเองได้ จึงได้แต่ส่งทองคำ ขอบังคับและแบบแผนออกไปให้เจ้าเมืองปฏิบัติตาม ย่อมทำให้เข้าใจคำสั่งแตกต่างกันออกไป การติดตามผลงานก็ยากที่จะรู้ได้โดยง่าย¹ ส่วนสาเหตุที่เกิดจากภายนอกประเทศ ก็เนื่องมาจากความบีบคั้นทางการเมือง ซึ่งฝ่ายมหาอำนาจตะวันตกได้ดำเนินการเข้ามาแทรกแซงแสวงหาอิทธิพลเหนือเขตแดนที่ห่างไกลจากเมืองหลวงทางชายพระราชอาณาเขต เช่น การแทรกแซงของฝรั่งเศสเข้าไปในหัวเมืองประเทศราชลาว เป็นต้น

ฉะนั้น เพื่อที่จะต่อต้านความกดดันจากภายนอกประเทศดังกล่าว รัฐบาลจึงจำเป็นต้องเพิ่มอำนาจการปกครองพระราชอาณาเขตให้เข้มแข็งขึ้นกว่าแต่ก่อน ด้วยการจัดรูปการปกครองหัวเมืองเสียใหม่ โดยการรวมเอาหัวเมืองต่าง ๆ เข้าด้วยกัน แล้ว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กระจ่างมหาดไทย, พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของ
กระจ่างมหาดไทย, เล่ม 1 ภาคที่ 1 และ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น
กรมการปกครอง).

แบ่งออกเป็น 63 เมือง ให้เจ้าเมืองกรมการมีเงินเดือน¹ ซึ่งก็เท่ากับเป็นการเลิก ประเพณี "กินเมือง"² ซึ่งเจ้าเมืองเคยเก็บรายได้จากค่าธรรมเนียมผลประโยชน์ ของบ้านเมืองมาเลี้ยงชีพ การแบ่งหัวเมืองแล้วให้เจ้าเมืองกรมการรับพระราชทาน เงินเดือนแทนการกินเมืองนั้น เป็นหนทางหนึ่งในเมืองหลวงสามารถดูแลควบคุมการปฏิบัติ งานของเจ้าเมืองหัวเมืองต่าง ๆ ได้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น รวมทั้งสามารถตรวจสอบรายได้ ของประเทศซึ่งเกิดจากการเก็บผลประโยชน์ในหัวเมืองอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม การเพิ่มอำนาจทางการเมืองให้กับหัวเมืองต่าง ๆ ในพระ- ราชอาณาเขต เพื่อจะได้มีส่วนช่วยป้องกันการแทรกแซงของมหาอำนาจ และที่สำคัญที่สุด ก็คือ การแต่งตั้งข้าหลวงออกไปประจำอยู่ในหัวเมืองชั้นนอก หัวเมืองประเทศราชพร้อม กับกำลังทหารสนับสนุนอำนาจของข้าหลวงนั้น นับว่าเป็นการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค ที่แสดงถึงความพยายามของรัฐบาลกลาง ที่จะรักษาหัวเมืองในพระราชอาณาเขตไว้ ที่ ผิดไปจากเดิมก็คือ ข้าหลวงซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งในหัวเมืองต่าง ๆ จะ ต้องอยู่รักษาราชการในหัวเมืองนั้น ๆ เป็นเวลานานนับเป็นปี³ ขึ้นไปที่เดียว

การปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคได้เริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2435 เมื่อกระทรวง มหาดไทยจัดรูปการปกครองส่วนภูมิภาคเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลหัวพระราชอาณาจักร มณฑลที่จัดตั้งขึ้นในระยะแรก ๆ มี 4 มณฑลด้วยกัน คือ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีน

¹ พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพล สฤษดิ์ ชนระวัชต์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 17 มีนาคม 2507 (พระนคร : โรงพิมพ์ พระจันทร์, 2507), หน้า 217

² กระทรวงมหาดไทย, เรื่องเดิม.

³ Tej Bunnag, The Provincial Administration of Siam 1892-1915, p. 62.

มณฑลนครสวรรค์ และมณฑลกรุงเก่า แต่ที่ตั้งได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2435 มีเพียง 2 มณฑลแรก คือ มณฑลพิษณุโลกและมณฑลปราจีนเท่านั้น ทั้งนี้ เพราะต้องประสบอุปสรรคในการคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล¹

ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจะได้ทรงจัดระบบการปกครองส่วนภูมิภาคให้เป็นแบบเทศาภิบาลทั่วพระราชอาณาจักรใน พ.ศ. 2435 นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัดแบ่งกลุ่มหัวเมืองชั้นนอกออกเป็นมณฑลอยู่แล้ว 6 มณฑลด้วยกัน² พร้อมทั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงใหญ่ทรงพระองค์ออกไปบัญชาการปกครองประจำมณฑลต่างแล้ว มณฑลที่ได้จัดตั้งขึ้นก่อน พ.ศ. 2435 ได้แก่

1. มณฑลลาวเฉียง (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวพุงคำ ภายหลังเปลี่ยนนามเป็นมณฑลพายัพ) ประกอบไปด้วยเมือง 6 เมือง คือ นครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน นครน่าน แพร่ และเถิน³ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ แต่ทรงดำรงตำแหน่งอยู่เพียงปีเดียว พระยาทรงสุรเดช (อิน บุนนาค) ได้มารับตำแหน่งแทน

¹ กระทรวงมหาดไทย, เรื่องเดิม.

² สหาคคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์, เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเทิม วิภาคพจนกิจ ณ ฌาปนสถานวัดสระเกศ 19 มิถุนายน 2514 (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 3.

³ ภายหลังยุบเป็นอำเภอเถิน ขึ้นกับนครลำปาง เมื่อ พ.ศ. 2448.

2. มณฑลลาวพวน (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ) เหตุที่เรียกว่า มณฑลลาวพวนก็เพราะเมื่อก่อนปี พ.ศ. 2436 (รศ. 112) ได้รวมหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงหลายเมืองเข้าเป็นมณฑลเดียวกันกับหัวเมืองทางฝั่งขวา แล้วส่งข้าราชการไปเป็นข้าหลวงรักษาเมืองอยู่เฉพาะที่เมืองเชียงขวาง ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ในแคว้นพวน อันเป็นนามที่มาแห่งมณฑลนี้และเรียกกันเป็นสามัญในสมัยนั้น ประกอบกับพลเมืองในแถบหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือก็มีสายสัมพันธ์มาจากชาวเมืองพวนอีกด้วย พวกชาวเมืองพวนที่ข้ามมาตั้งภูมิลำเนาทำมาหากินทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงนั้น ได้พากันอพยพเข้ามาตั้งแคว้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วเป็นจำนวนมาก หลังเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปอยู่ในปกครองของฝรั่งเศส หัวเมืองที่สังกัดมณฑลลาวพวนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็ตกเป็นของฝรั่งเศสด้วย ฉะนั้นเมืองใหญ่ของมณฑลนี้ที่ยังเหลืออยู่ในดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงจึงเหลืออยู่เพียง 6 เมืองเท่านั้น คือ เมืองอุครธานี ขอนแก่น นครพนม สกลนคร หนองคาย และเลย ทั้งกองบัญชาการมณฑลที่บ้านเคื่องหมากแข้งหรือเมืองอุครธานี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่

3. มณฑลลาวกาว (เปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ) มีเมืองใหญ่ 7 เมือง คือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ ทั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ ต่อมาไคทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกลับเข้ามายังพระนคร แล้วโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกาวแทน เมื่อ พ.ศ. 2436

4. มณฑลลาวกลาง มี 3 เมือง คือ นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ตั้งที่ว่าการมณฑล ณ เมืองนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2434 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ และในปีเดียวกันนั้นเอง

ทรงย้ายไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพุงขาว ณ เมืองหลวงพระบาง¹
พระยาประสิทธิ์ศิลปการ (สะอาด สิงหเสนี) ได้มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลลาว
กลางแทนต่อไป

5. มณฑลเขมร (ต่อมาเปลี่ยนนามเป็นมณฑลบูรพา) ประกอบด้วยเมือง
4 เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมศรก ทั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมือง
พระตะบอง ตามสนธิสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. 2410 เขมรส่วนนอกตกเป็น
รัฐในปกครองของฝรั่งเศส ส่วนเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมศรก
ยังคงเป็นของไทยอยู่

โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองพระตะบอง เสียมราฐ นั้น ตำแหน่งผู้ว่าราชการ
เมืองเรียกว่า "ผู้สำเร็จราชการเมือง" มีฐานันดรศักดิ์ชั้นเจ้าพระยา ภาชีอากรและ
ผลประโยชน์ทั้งปวงของมณฑลนี้ ได้พระราชทานแก่ผู้สำเร็จราชการเมือง เมืองเล็ก ๆ
ก็จะขึ้นกับเมืองพระตะบองและเสียมราฐ ส่วนเมืองทั้งสองนั้นขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ
จนกระทั่งเมื่อจัดการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ เป็นมณฑลและเลิกประเพณีกินเมืองแล้ว
การภาชีอากรจึงเป็นของรัฐบาลโดยตรง

6. มณฑลภูเก็จ มี 6 เมือง คือ ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า พังงา และ
ระนอง ทั้งที่บัญชาการมณฑล ณ เมืองภูเก็ต พระยาทิพยโกษา (โต โชติกเสถียร)
เป็นข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก

ต่อมาภายหลังเหตุการณ์ ร.ศ. 112 แล้ว กระทรวงมหาดไทยได้จัดปฏิรูป
การปกครองส่วนภูมิภาคใหม่ ด้วยการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นอีกเมื่อ พ.ศ. 2437
และได้แก้ไขการปกครองมณฑลต่าง ๆ ที่ได้ตั้งไว้แต่ก่อนหน้านั้นแล้ว ดังนี้ คือ²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 3/4 เรื่อง "จัดการ

{	ตั้ง	}
สง	ข้าหลวงหัวเมืองลาว	
เปลี่ยน		

[และแบบจัดตำแหน่งข้าหลวง]

² สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, เรื่องเดิม, หน้า 7-11.

พ.ศ. 2437 ตั้งมณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีนบุรี มณฑลราชบุรี และแก้ไขการปกครองมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. 2438 ตั้งมณฑลนครชัยศรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลกรุงเก่า และแก้ไขการปกครองมณฑลภูเก็ต

พ.ศ. 2439 ตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร มณฑลบูรพา

พ.ศ. 2440 ตั้งมณฑลไทรบุรีขึ้นเป็นหัวเมืองไทยบนแหลมมลายูฝ่ายตะวันตก และเป็นประเทศราช ประกอบด้วยเมือง 3 เมือง คือ ไทรบุรี ปะลิส และสตูล

พ.ศ. 2442 ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้น มณฑลนี้ตั้งแล้วยุบถึง 2 ครั้ง

เพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์ซึ่งหัวเมืองในสังกัดของมณฑลดังกล่าวมาแล้ว บางเมืองได้ตกไปอยู่ในปกครองของฝรั่งเศสในอินโดจีนแล้ว¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงประกาศเปลี่ยนแปลงนามมณฑลต่าง ๆ ที่ได้เรียกมาแล้วเมื่อ พ.ศ. 2442 (รศ. 118) บางมณฑลดังนี้

1. มณฑลฝ่ายเหนือให้เรียกว่า มณฑลอุดร เป็นมณฑลเทศาภิบาลที่ไดรรวมหัวเมืองเข้าเป็น 5 บริเวณ คือ

1. บริเวณหมากแข้ง
2. บริเวณธาตุพนม
3. บริเวณน้ำเหือง
4. บริเวณพาสี
5. บริเวณสกลนคร

ที่ตั้งบัญชาการมณฑลที่บ้านเคื่อหมากแข้ง คือจังหวัดอุดรธานีในปัจจุบัน

¹ สหประชาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, เรื่องเดิม, หน้า 78.

2. มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ให้เรียกความมณฑลอีสาน เป็นมณฑลเทศาภิบาลที่รวมหัวเมืองเข้าด้วยกัน 5 บริเวณ คือ

1. บริเวณอุบลราชธานี
2. บริเวณนครจำปาศักดิ์
3. บริเวณขุขันธ์
4. บริเวณสุรินทร์
5. บริเวณร้อยเอ็ด

ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี

3. มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ให้เรียกความมณฑลพายัพ มณฑลนี้เป็นเมืองประเทศราช ได้แก้ไขการปกครองใหม่ตามกฎหมายข้อบังคับเฉพาะสำหรับการปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2443 (รศ. 119) ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองนครเชียงใหม่

4. มณฑลนครราชสีมา ได้แก่อำเภอเมืองนครราชสีมา นางรอง และชัยภูมิ เมื่อ พ.ศ. 2444 ได้มีประกาศเปลี่ยนชื่อบริเวณนางรองเป็นเมืองบุรีรัมย์ ซึ่งความจริงเมืองบุรีรัมย์เป็นที่ตั้งของเมืองมาแต่ก่อนแล้ว ส่วนเมืองนางรองนั้นเป็นแต่เมืองเล็ก ๆ จึงได้ยุบเมืองนางรองลงเป็นอำเภอขึ้นกับบุรีรัมย์จนบัดนี้

ตำแหน่งข้าราชการพลเรือนและแผนกข้าราชการหัวเมืองมณฑลเทศาภิบาล

เมื่อจัดระเบียบการปกครองหัวเมืองให้เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ได้กำหนดตำแหน่งข้าราชการพลเรือน และแผนกข้าราชการหัวเมือง¹ ให้ออกไปปฏิบัติราชการด้วยความเป็นระเบียบเรียบร้อยเหมาะสมกับการปกครองที่ได้จัดขึ้นใหม่ ดังต่อไปนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 6/2 เรื่อง "สอบไล่ความรู้กำนันผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนปกครอง".

1. ตำแหน่งข้าราชการพลเรือนตามหัวเมือง กำหนดเป็นสองแผนก คือ แผนกบัญชาการ General Administration 1 แผนก และแผนกกระทรวงการ Department Administration 1 แผนก แผนกบัญชาการเป็นพนักงานมีหน้าที่ในการปกครองฝ่ายธุรการทั่วไป แผนกกระทรวงการเป็นพนักงานในการเฉพาะ อย่างใดอย่างหนึ่ง

2. ตำแหน่งข้าราชการแผนกบัญชาการนั้น คือ

1. ชาหลวงเทศาภิบาล	}	ประจำมณฑล
2. ปลัดมณฑล		
3. ผู้ตรวจการ		
4. ผู้ว่าราชการเมือง	}	ประจำเมือง
5. ปลัดเมือง		
6. นายอำเภอ	}	ประจำอำเภอ
7. ปลัดอำเภอ		

3. ตำแหน่งข้าราชการแผนกกระทรวงการนั้น ที่ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย นอกจากตำรวจภูธร แบ่งเป็น 3 พนักงาน คือ พนักงานอัยการ 1 พนักงานมหาดไทย 1 พนักงานสรรพากร 1

4. ตำแหน่งในพนักงานอัยการ คือ

1. ยกกระบัตรมณฑล	ประจำมณฑล	
2. ยกกระบัตรเมือง	}	ประจำเมือง
3. แพ่ง		
4. ปลัดอัยการอำเภอ	ประจำอำเภอ	

5. ตำแหน่งในพนักงานมหาดไทยนั้น คือ

1. ชาหลวงมหาดไทย	}	ประจำมณฑล
2. เลขาณูการ		

3. ผู้ช่วยราชการมหาดไทย
  4. จาเมือง
  5. อักษร เลข
- } ประจำเมือง
6. ตำแหน่งในพนักงานสรรพากรนั้น คือ
    1. ข้าราชการสรรพากร ประจำมณฑล
    2. ผู้ช่วยสรรพากร เมือง
    3. ศุภมาตรา
    4. สมุหบัญชีอำเภอ

} ประจำเมือง

} ประจำอำเภอ
  7. เสมียนพนักงานแผนกใด หรือพนักงานใดชั้นในแผนกและพนักงานนั้นๆ

มณฑลนครราชสีมา

ภายหลังการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลทั่วพระราชอาณาจักร เมื่อ พ.ศ. 2435 แล้ว เมืองนครราชสีมาหรือหัวเมืองลาวกลางใน พ.ศ. 2433 ก็ได้กลายมาเป็นมณฑลนครราชสีมา นับเป็นมณฑลหนึ่งที่ได้จัดขึ้นมาในระยะแรก ๆ แต่ยังมีได้จัดการปกครองตามแบบเทศาภิบาลที่จัดขึ้นใหม่อย่างเต็มรูป จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2437 (รศ. 113) จึงได้จัดการปกครองตามแบบแผนมณฑลอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะเกิดเหตุการณ์ รศ. 112 ขึ้นเสียก่อน

มณฑลนครราชสีมาประกอบไปด้วยหัวเมืองใหญ่ 3 เมือง คือ เมืองนครราชสีมา เมืองบุรีรัมย์ และเมืองชัยภูมิ ต่อมาได้เพิ่มหัวเมืองในสังกัดมณฑลนครราชสีมาขึ้นอีก 4 เมือง ได้แก่ เมืองเพชรบูรณ์ บัวชุม วิเชียรบุรี และไชยบาดาล ทั้งนี้เพราะหัวเมืองทั้งสี่นั้นยังไม่อาจจะจัดเป็นมณฑลต่างหากได้ ครั้นจะฝากให้อยู่ในปกครองของ

หัวเมืองอันแก่มิสะตกเท่ากับมณฑลนครราชสีมา¹ จึงได้จัดแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 4 บริเวณ ดังนี้ คือ

1. บริเวณเมืองนครราชสีมา ได้แก่เมืองนครราชสีมาเอง เมืองพิมาย เมืองปักธงชัย และเมืองนครจำนาศึก
2. บริเวณเมืองนางรอง ได้แก่เมืองนางรอง เมืองบุรีรัมย์ เมืองประโคนชัย เมืองพุทไธสง และเมืองรัตนบุรี
3. บริเวณเมืองชัยภูมิ ได้แก่เมืองชัยภูมิ เมืองจัตุรัส เมืองบำเพ็ญ-ณรงค์ เมืองภูเขียว และเมืองเกษตรสมบูรณ์
4. บริเวณเมืองเพชรบูรณ์ ได้แก่เมืองเพชรบูรณ์ เมืองวิเชียรบุรี เมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล และเมืองกำพราน

ในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มณฑลนครราชสีมาจึงจัดแบ่งเป็น 3 เมืองใหญ่² ดังต่อไปนี้

1. เมืองนครราชสีมา แบ่ง 10 อำเภอ คือ
  - อำเภอเมืองนครราชสีมา
  - อำเภอสันติเยะ (โนนไทย)
  - อำเภอกระโทก (โชคชัย)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/10 เรื่อง "รายงานจัดการต่าง ๆ ทางมณฑลนครราชสีมา".

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2/2 เรื่อง "ปักปันท้องที่ รศ. 126".

อำเภอเอก (บัวใหญ่)
 อำเภอเมืองนครจำนุฑ
 อำเภอพันชนะ (คานขุณฑ)
 อำเภอเมืองบัณฑุชย
 อำเภอพิมาย
 อำเภอสูงเนิน
 อำเภอกลาง (โนนสูง)

2. เมืองบุรีรัมย์ แบ่ง 5 อำเภอ คือ

อำเภอเมืองบุรีรัมย์
 อำเภอเมืองนางรอง
 อำเภอเมืองประโคนชัย
 อำเภอเมืองพุทไธสง
 อำเภอเมืองรัตนบุรี

3. เมืองชัยภูมิ แบ่ง 4 อำเภอ คือ

อำเภอเมืองชัยภูมิ
 อำเภอเมืองจัตุรัส
 อำเภอเมืองภูเขียว
 อำเภอเมืองเกษตรสมบูรณ์

ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาภายหลังการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435

การปรับปรุงการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือใน พ.ศ. 2433 และการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองของกระทรวงมหาดไทย ทั่วพระราชอาณาจักร เมื่อ พ.ศ. 2435 นั้น อาจกล่าวได้ว่ามีผลโดยตรงต่อความสำคัญและอิทธิพลทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา เป็น 2 ทาง คือ ทางหนึ่ง กรุงเทพฯ ๑ เห็นความสำคัญของ

หัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเมืองนครราชสีมาเพิ่มมากขึ้น จึงต้องการที่จะขยายอำนาจการปกครองเข้ามาในเขตนี้อย่างตรง ค้วยการส่งข้าหลวง ซึ่งเป็นเจ้านายในราชวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกมา ตั้งที่ทำการรักษาอำนาจการปกครองอยู่ ณ เมืองสำคัญ ๆ ของภาคนี้อันได้แก่ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองหนองคาย เมืองหลวงพระบาง และเมืองนครราชสีมา แสดงว่าความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในขณะนั้น ได้เพิ่มมากขึ้นในสายตาของกรุงเทพฯ อีกทางหนึ่งก็คือ ขอบเขตอำนาจของผู้ปกครองเมืองนครราชสีมา ซึ่งแต่เดิมมีอำนาจอย่างกว้างขวางเหนือหัวเมืองต่าง ๆ ในดินแดนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือแห่งนี้ ถูกจำกัดลงให้เหลือเพียงการรักษาอำนาจทางการเมืองการปกครองในขอบเขตของมณฑลนครราชสีมา และหัวเมืองขึ้นเพียงไม่กี่เมืองเท่านั้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าในขณะนั้น เหตุการณ์บ้านเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยกำลังอยู่ในสภาพที่ไม่น่าไว้วางใจ ค้วยเหตุที่ฝรั่งเศสกำลังแผ่อิทธิพลทางการเมืองเข้ามาตามชายแดนของภูมิภาคนี้อย่างเห็นได้ชัด การที่จะปล่อยให้เมืองนครราชสีมาต้องเผชิญปัญหาและหาทางแก้ไขโดยลำพังในฐานะที่เป็นหัวเมืองใหญ่และสำคัญที่สุดในภูมิภาคนี้ตั้งแต่ก่อนนั้น ย่อมจะเป็นการเสี่ยงอันตรายมากเกินไป ฉะนั้น กรุงเทพฯ จึงได้เสริมกำลังความเข้มแข็งทางการเมืองการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ค้วยการส่งผู้ปกครองที่ไว้วางใจจากกรุงเทพฯ โดยตรงให้เข้ามาเป็นผู้ทำหน้าที่บริหารงานการปกครองอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม เมืองนครราชสีมาภายหลังการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค พ.ศ. 2435 ก็ยังคงมีความสำคัญต่อกรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่น ๆ ซึ่งตั้งอยู่บนภูมิภาคที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วยกันอยู่อีกมาก กล่าวคือ

กานการ เมือง ปัญหาการขยายอิทธิพลทางการเมืองของมหาอำนาจฝรั่งเศสแทรกแซงเข้ามาในดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยอยู่เรื่อย ๆ เป็นเหตุให้รัฐบาลไม่อาจหลีกเลี่ยงปัญหาความกระทบกระทั่งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสทางชายแดนคานนี้ได้ ดังเช่น ในปี พ.ศ. 2428 บาทหลวงฝรั่งเศสชื่ออเล็กซานดร์ โปรมกัมคณะอีก 5 รูป ได้เข้ามาเที่ยวสั่งสอนศาสนาโรมันคาทอลิก ให้กับราษฎรในเขตแขวงเมืองอุบล-

ราชธานี ที่เมืองอำนาจเจริญ เมืองสกลนคร และเมืองนครพนม ทางฝ่ายไทยถือว่า การกระทำดังกล่าวนั้นเป็นการ เกิดขัดขวางราชรัฐให้เอาใจออกห่างจากรัฐบาลไทยไปด้วย¹ นอกจากนี้ ในปี พ.ศ. 2434 ฝรั่งเศสก็ไ้รุกรานเข้ามาในอาณาเขตของไทยทางหัวเมืองลาวกาว และเกณฑ์ให้ไพร่พลมาสร้างทางในแถบนี้อีกด้วย² จึงเห็นได้ชัดว่าฝรั่งเศสได้พยายามที่จะเข้ามามีอำนาจเหนือหัวเมืองลาวชั้นนอกของไทย จนรัฐบาลต้องรีบจัดการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองทางภาคนี้เสียใหม่ เพื่อป้องกันการรุกรานของฝรั่งเศสและขจัดปัญหาทางการเมืองทางค่านนี้เสียก่อน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433 และปฏิรูปการปกครองหัวเมืองส่วนภูมิภาคทั่วทั้งพระราชอาณาจักร เป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2435 อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือในครั้งนี้ก็มีอาชญากรรมมหาอำนาจฝรั่งเศสมิให้รุกรานเข้ามาในอาณาเขตของไทยได้ ในที่สุดฝ่ายไทยจึงต้องยอมเสียสละดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสไป เมื่อ พ.ศ. 2436 (รศ. 112) แม้กระนั้นฝรั่งเศสก็หาได้หยุดยั้งการแผ่อิทธิพลทางการเมืองเข้ามาในดินแดนไทยแต่อย่างใดไม่ กลับดำเนินนโยบายยุบส่งเสริมให้ผู้คนพลเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยเกิดความระส่ำระสายหนักยิ่งขึ้น ด้วยการอาศัยความตามสนธิสัญญา พ.ศ. 2436 เป็นประโยชน์กับฝ่ายตนในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งได้แก่คน ลาว ญวน และเขมร ซึ่งได้อาศัยอยู่ในดินแดนทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง โดยฝรั่งเศสได้พยายาม -

¹ ไพบูลย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 81.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

ที่จะใช้อำนาจเข้าปกครองคนพวกนี้อยู่เสมอ¹ เห็นได้จาก เมื่อคนเหล่านี้ทำผิดบน
ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสก็ไม่มีรอที่จะตัดสินลงโทษผู้กระทำผิดตามประมวลกฎหมาย
ฝรั่งเศส ครั้นเมื่อมีสถานกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองนครราชสีมาและอุบลราชธานีแล้ว ฝรั่งเศส
ฝรั่งเศสก็เข้าแทรกแซงขัดขวางการใช้อำนาจการปกครองของไทยเหนือคนลาว ญวน และเขมร
หนักยิ่งขึ้น ด้วยวิธีจดทะเบียนคนเหล่านี้เป็นคณินบังคับฝรั่งเศส โดยอ้างว่าคนพวกนี้มี
บรรพบุรุษมาจากดินแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง รัฐบาลไทยจึงต้องประสบกับความ
ลำบากใจในการโต้แย้งการกระทำของฝรั่งเศสในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคณินบังคับอยู่เสมอๆ
นอกจากนี้ถึงสุลฝรั่งเศสที่เมืองนครราชสีมา ยังได้ดำเนินนโยบายแผ่อิทธิพลทางการเมือง
เข้าครอบงำราษฎรภายในเขตแขวงเมืองนครราชสีมาอย่างจริงจัง เช่นได้ก่อสร้างสถาน
กงสุล เป็นอาคารหลังใหม่ใหญ่โตสง่างามยิ่งกว่าสถานที่ราชการของไทย สิ้นเงินค่าก่อสร้าง
ถึง 30,000 แฟรงค์ และได้ประทับประดาของชาติฝรั่งเศสที่บริเวณสถานกงสุล
พร้อมกับโฆษณาชวนเชื่อว่าภายในอีกไม่ช้า ชนฝรั่งเศสก็จะโบกสบัดเหนือดินแดนในภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด ยิ่งไปกว่านั้นสุลฝรั่งเศสยังได้ยุยงให้ประชาชนชาวไทย
และชาวต่างชาติกระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาลไทยหนักมากยิ่งขึ้น ด้วยการชักชวนชาวจีนให้
โอนสัญชาติไปเป็นคณินบังคับฝรั่งเศส ยุยงให้ชาวจีนส่งสมัคณินภายใต้คำแนะนำของ
กงสุลฝรั่งเศส และกล่าวโจมตีรัฐบาลไทยว่าทอดทิ้งไม่เอาใจใส่ต่อความเจริญของมณฑล
นครราชสีมา ทั้ง ๆ ที่มณฑลนี้เคยเป็นดินแดนอันเก่าแก่ของขอมที่เคยเจริญรุ่งเรืองมา

ศูนย์วิทยพัทยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ บุสตี ลิมพะสุต, "ปัญหาเกี่ยวกับชาวญวนในประเทศไทย ตั้งแต่รัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(พ.ศ. 2367-2453)" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิต-
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520, หน้า 205.

ก่อน¹ คังนี้ เป็นต้น

เพราะฉะนั้นในฐานะที่เมืองนครราชสีมาเคยเป็นหัวเมืองที่ใหญ่และสำคัญที่สุดในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้มาก่อน ประกอบกับเป็นที่ตั้งของสถานกงสุลฝรั่งเศสอยู่ด้วย นครราชสีมาจึงต้องปะทะสับปัญหาความขัดแย้งกับฝรั่งเศสเกี่ยวเนื่องด้วยคนในบังคับอยู่เนื่อง ๆ และต้องทำหน้าที่แก้ไขปัญหานั้นแทนกรุงเทพฯ ด้วย

คดีตัวอย่างที่ทำให้ฝ่ายไทยต้องมีเรื่องกระทบกระทั่งกับฝ่ายฝรั่งเศสเกี่ยวกับเรื่องคนในบังคับมีอยู่หลายคดี เช่น คดีหลวงศรีเคชะ บ้านไพล แขวงเมืองพิมาย เป็นหัวหน้าขกนาราชฎไทยเข้ามาอยู่ในบังคับฝรั่งเศส² โดยอ้างว่าเป็นลูกหลานลาวชาวเวียงจันทน์ พระยาประสิทธิ์ศีลการไต่สวนไต่ความชัดแจ้งว่า หลวงศรีเคชะได้ชักชวนผู้ใหญ่บ้านแควราชฎเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส รวม 100 ครว้เศษ กระหวงมหาดไทยโทรเลขให้พระยาประสิทธิ์ศีลการตั้งพนักงานอัยการฟ้องลงโทษหลวงศรีเคชะกับพวก 14 คน ในข้อหาที่เหี่ยวหลอกลวงราชฎ ให้ศาลตัดสินลงโทษแต่พอสมควร เพราะถือว่าหลวงศรีเคชะเป็นข้าราชการฝ่ายไทย อีกคดีหนึ่ง ไวส์กงสุลฝรั่งเศสกล่าวโทษพระยากำแหงสงครามว่า ไม่ทำหน้าที่ส่งคน ลาว ญวน เขมร ให้กับฝรั่งเศสตามหนังสือสัญญาที่ได้กระทำเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 (รศ. 112) และฝรั่งเศสยังไต่ร้องคัดค้านว่า ราชฎในมณฑลนครราชสีมาไม่ทราบประกาศเรื่องนี้เลย พระยากำแหงสงครามได้ตอบโต้ไปว่า

¹ สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์, "บทบาทของประเทคมหาอำนาจตะวันตกในการสร้างทางรถไฟของประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517, หน้า 52.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 62/191 เรื่อง "ฝรั่งเศสขอให้ไต่สวนเรื่องข้าหลวงเมืองนครราชสีมาจับตัวหลวงศรีเคชะไปจำขัง"

ไม่มีผู้ใดมาแจ้งว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสแท้สักรายเดียว มีแต่คนพาลประพดติคนเกะกะ
เกเร เมื่อรู้ตัวว่าผิดต่อพระราชบัญญัติเกรงต้องได้รับโทษ ก็รีบมาร้องว่าเป็นคนเกิดใน
บ้านเมืองซึ่งอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสโดยหาหลักฐานมิได้¹

เนื่องจากศาลมณฑลนครราชสีมาจำเป็นต้องพิจารณาคดีอันเกี่ยวข้องกับคนใน
บังคับฝรั่งเศสอยู่เสมอ ๆ กรุงเทพร จึงได้ส่งข้าหลวงพิเศษทำหน้าที่ตุลาการในศาล
มณฑลนครราชสีมาประจำอยู่ เพื่อช่วยสะสางงานของฝ่ายยุติธรรมตามคำขอของ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย นครราชสีมาจึงได้ มร. คิลมอง ชาวเบลเยียม ซึ่งเป็นที่ปรึกษา
กฎหมายที่มีความรู้ความเข้าใจภาษาฝรั่งเศสเป็นอย่างดี มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษ
มณฑลนครราชสีมา² ตามความจำเป็นที่ว่า เมืองนครราชสีมามีไวส์กงสุลฝรั่งเศสประจำ
อยู่ จึงควรจะต้องมีผู้เข้าใจภาษาฝรั่งเศสอยู่ช่วยราชการข้าหลวงมณฑลนครราชสีมาใน
เรื่องที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส³ ในที่สุดเมื่อได้จัดให้มีข้าหลวงพิเศษในมณฑลนครราชสีมา
แล้ว การงานในโรงศาลจึงได้เรียบรอยขึ้น⁴

¹ เรื่องเดียวกัน.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 3/192 เรื่อง "ตั้ง มร. คิลมอง เป็นข้าหลวงพิเศษ
มณฑลนครราชสีมา".

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 3/34 เรื่อง "ตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการเมืองมณฑล
นครราชสีมา".

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/10 เรื่อง "รายงานจัดการต่าง ๆ ทางมณฑลนครราชสีมา".

นอกเหนือจากการที่เมืองนครราชสีมาต้องทำหน้าที่แก้ปัญหาที่เกิดจากความกระทบกระทั่งกันระหว่างฝ่ายไทยและฝ่ายมหาอำนาจฝรั่งเศส ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคนในบังคับแล้ว นครราชสีมายังได้รับความไว้วางใจให้เป็นผู้คอยสอดแนมสืบคู่อการกิริยาของเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลสงสัยว่าจะเอาใจออกห่างไปเข้ากับฝ่ายฝรั่งเศส เป็นเรื่องลับเฉพาะอีกด้วย เช่น เมื่อสมเด็จพระเจ้าอนุวงศ์เจ้ากรุงเวียงจันทน์ ปรึกษากร ทรงสังเกตพฤติการณ์ของพวกกรมการ เมืองเขมรป่าดง ได้แก่เมืองชูนันท์ สังขะ สุรินทร์ และเมืองที่อยู่ใกล้เคียงว่า มีกิริยาอาการกระด้างกระเดื่องต่อกรุงเทพฯ อย่างไรบ้าง จึงทรงเกรงว่าฝรั่งเศสจะส่งคนมาเกลี้ยกล่อมให้ทำอย่างใดอย่างหนึ่ง พวกกรมการหัวเมืองเขมร เหล่านี้จึงพากันกำเริบ กระหวงมหาชาติไทยจึงมีตราลับบอกมายังพระยาประสิทธิ์ศัลยการให้ปฏิบัติตามดังนี้ คือ ¹

1. แต่งคนสนิทออกไปคอยสืบสวนสอดแนมกิริยาอาการของคนในเมืองสุรินทร์ สังขะ อยู่เป็นนิจ และให้พระยาประสิทธิ์ศัลยการหมั้นไต่ถามต่อพระราชาธิราชเจ้าหลวงประจำเมืองชูนันท์ให้ทราบเหตุการณ์หนักเบาไว้เนื่อง ๆ อย่าได้ขาด
2. ถ้าได้ทราบข่าวคราวประการใดให้รีบโทรเลขลับกราบทูลพระเจ้าอนุวงศ์ เจ้ากรุงเวียงจันทน์ สรรพสิทธิประสงค์ ² ให้ทราบ และให้โทรเลขลับบอกมายังกระทรวงด้วยทุกครั้ง
3. อย่าถือว่าหัวเมืองเขมรป่าดงเหล่านั้นมีหัวเมืองในบังคับของข้าหลวงประจำเมืองนครราชสีมา เป็นหัวเมืองของข้าหลวงลาวขาว ต้องช่วยกันระวังการให้ทราบ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสารกระทรวงมหาชาติไทย ที่ ม. 46/9 เรื่อง "ตราลับถึงข้าหลวงเมืองนครราชสีมา ให้คอยสืบสวนคู่อการกิริยาอาการพวกกรมการเขมร เมืองต่าง ๆ "

² ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวขาว หรือมณฑลอีสานในขณะนั้น.

เค้าเงื่อนไว้เป็นนิจ มีเหตุการณ์สิ่งใดเกิดขึ้นจะคอยช่วยเหลือกันหันတွဲที่ และป้องกันมิให้
 ลูกหลานใหญ่โตไปได้ แต่การกระทำการสอดแนมดังกล่าวต้องไขแต่คนสนิทที่ไว้ใจได้จริง ๆ
 และสืบสวนอย่างเงียบ ๆ อย่าให้แพร่งพรายเป็นอันขาด

อนึ่ง การตัดสินใจเลือกสร้างทางรถไฟสายแรกจากกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2433 ก็มีผลสืบเนื่อง
 มาจากการดำเนินการคุกคามดินแดนไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของมหาอำนาจฝรั่ง
 เสียดวยเช่นเดียวกัน กล่าวคือ ฝรั่งเสถถือโอกาสส่งทหารจากตังเกี๋ยเข้ามายังเมืองซอน
 เพื่อทำการปราบพวกฮ่อที่ก่อการจลาจล และในที่สุดก็ยึดแคว้นสิบสองจุไทยซึ่งเป็นดินแดน
 ภายใต้อารักขาของไทยไว้ในอำนาจได้ตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ต่อมาฝรั่งเสถยังได้ขยาย
 เขตอิทธิพลทางการเมืองรุกล้ำเข้ามาเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และดำเนินนโยบาย
 แผลอำนาจเข้ามาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยอย่างจริงจัง การกระทำของ
 ฝรั่งเสถดังกล่าว เท่ากับเป็นการเร่งรัดให้รัฐบาลไทยต้องรีบจัดการทำนุบำรุงเส้นทาง
 คมนาคมในภูมิภาคแห่งนี้ ให้ไปมาถึงกันได้โดยสะดวกรวดเร็ว เพื่อป้องกันมิให้ราษฎรที่
 อยู่ห่างไกลจากเมืองหลวงมีจิตใจโน้มเอียงไปจากรัฐบาลกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
 เส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ซึ่งได้จัดขึ้นแทนเส้นทางคมนาคม ทางบก
 ที่เคยใช้กันมาแต่เดิมนั้น รัฐบาลหวังว่าจะเป็นประโยชน์ทางยุทธศาสตร์และการรักษา
 เอกราชของประเทศ สะดวกแก่การปกครองตรวจตราป้องกันการรุกราน เปิดภูมิประเทศ
 ให้พลเมืองเข้าบุกเบิกพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และเป็นเส้น
 ทางขนส่งผู้โดยสารตลอดจนสินค้าให้ไปมาถึงกันโดยง่ายยิ่งขึ้น¹ ฉะนั้นเมืองนครราชสีมา
 จึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งยุทธศาสตร์ของรัฐบาลกลางบนภูมิภาคที่ราบสูง
 ภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกด้วย ซึ่งจะเห็นได้ชัดขึ้นเมื่อมีการจัดปฏิรูปการทหารในมณฑล
 นครราชสีมาเป็นแห่งแรกใน พ.ศ. 2438

¹ สมใจ ไพโรจน์ธีระรัชต์, เรื่องเดิม, หน้า 52.

โดยทั่วไปอาจกล่าวได้ว่าบทบาทความสำคัญของเมืองนครราชสีมาทางด้านการเมืองที่มีต่อกรุงเทพฯ ภายหลังจากปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคใน พ.ศ. 2435 ยังคงมีอยู่อย่างมาก ถึงแม้ว่าอำนาจของผู้ปกครองเมืองนครราชสีมาจะถูกจำกัดลงให้เหลืออยู่ภายในขอบเขตของหัวเมืองมณฑลนครราชสีมาเพียง 19 เมืองเท่านั้น¹ ก็ตาม นอกจากนี้ ปัจจัยที่ทำให้เมืองนครราชสีมาที่มีความสำคัญมากขึ้นในสายตาของกรุงเทพฯ ก็คือ ปัญหาการแผ่อิทธิพลทางการเมืองของฝรั่งเศสเข้ามาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยนั่นเอง

ด้านการทหาร การที่ไทยต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสไปเมื่อ พ.ศ. 2436 (รศ. 112) เป็นผลให้อาณาเขตของไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือแคบเข้าและยังคงจกดกับดินแดนในปกครองของฝรั่งเศสอยู่อีก รัฐบาลไทยยังไม่ไว้วางใจพฤติการณ์ของฝรั่งเศส ถึงแม้ว่าจะได้กำหนดเขตปลอดทหารขึ้นทางริมฝั่งแม่น้ำโขงเป็นระยะทาง 25 กิโลเมตรแล้วก็ตาม การปฏิรูปการทหารนั้นเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว² แต่ถึงกระนั้นก็ยังมิอาจจัดปฏิรูปการทหารขึ้นมาได้โดยรวดเร็วทันเหตุการณ์ทั้งนี้เพราะ

. . . การที่จะมีทหารชั้นนั้น การเสียมีอยู่ใกล้ การคืออยู่ใกล้ ถ้าเห็นว่าจะยังไม่เป็นเวลาสมควร เพราะเหตุสามประการ คือ จะทำให้คนตื่นตื่น และให้ศัตรูภายนอกคิดก็คขวางอย่างหนึ่ง ถึงจะมีขึ้นก็ยังใช้อันใดไม่ได้ ด้วยไม่พร้อมจะกลายเป็นชนวนเตือนใจให้ระวังอย่างหนึ่ง เงินยังไม่พอที่จะ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงมหาดไทยที่ ม. 2/2 เรื่อง "ปักปันท้องที่ รศ. 126".

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงกลาโหม ที่ ก. 13. 2/14 เรื่อง "จัดการทหารมณฑลต่าง ๆ".

ใช้ข้ออย่างหนึ่ง จะรอไปอีกก็ได้ . . . แต่ถ้าคิดไว้ให้เห็นทางว่าเมื่อใดมี
กำลังตามมีโอกาสที่จะมีได้ก็จะมี อย่าหอดเสียวว่าไม่ต้องการแล้วก็เป็นที
พอใจ . . . ¹

ฉะนั้น เมื่อเกิดเหตุการณ์ รศ. 112 ขึ้น รัฐบาลก็ยังมีได้ปฏิรูปการทหารแต่
อย่างใด แต่ได้เตรียมการที่จะปฏิรูปการทหารมณฑลนครราชสีมาขึ้นก่อนมณฑลอื่น เห็นได้
จากคำสั่งของกรุงเทพ ฯ ที่มีไปถึงพระยาประสิทธิ์ศัลการ เป็นตราลับ ลงวันที่ 28 ตุลาคม
พ.ศ. 2436 (รศ. 112) ความว่า

. . . เห็นว่าจะต้องคิดส่วนที่ดินซึ่งจะต้องการนั้นก่อน ด้วยตามสัญญาที่
เราได้ทำกับฝรั่งเศสครั้งนี้ ฝรั่งเศสจะตั้งกองพลไวนครราชสีมาในภายหน้า
ถ้ากองพลเข้าไปตั้งสถานในที่เราจะต้องการทำป้อมและค่ายคูซึ่งจำจะต้องปิดบัง
ก็จะเข้าไปเป็นชวากหนามไม่ให้เราทำการสำเร็จได้

ที่ดินในเมืองมีป้อมเป็นกำแพงเช่นนครราชสีมา² ฉัน 2 เข้าใจว่าเป็นที่
หลวงมาแต่เดิมแล้ว ถ้าเป็นเช่นนั้นก็เป็นการสะดวกไปส่วนหนึ่ง ถ้าเป็นที่
เจ้าของแลซื้อขายกันได้ ควรรีบคิดซื้อหาให้เป็นทีหลวงเสียทั้งสิ้น จึงจะกัน
ได้ตลอดจนกระทั่งสิ้นยุค . . . ต้องคิดเอาโรงทหารเข้าไว้ในเมือง แล้ว
ขยายต่อออกไปนั้นจากที่ตามความเจริญของการทหาร ส่วนการพลเรือนคือ
ศาลชำระความแลที่พักชาหลวงเป็นต้นนั้นที่แต่ควรจะอยู่นอกเมือง เพราะ
เป็นที่จำเป็นไปมาของคนทั่วไป . . . ³

¹ เรื่องเดียวกัน.

² สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสาร
กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/6 เรื่อง "รายงานการจัดการแลก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา".

นอกจากจะมีการเตรียมเรื่องที่ดินสำหรับจัดตั้งกองทหารขึ้นในเมืองนครราชสีมาแล้ว ยังมีมีการเตรียมการรบกับข้าศึก ด้วยการจัดรวบรวมคักเก็บพลเมืองไม่ว่าจะอยู่ในสังกัดหมู่ใด ๆ เข้าเป็นทหาร มีการแจกจ่ายอาวุธชนิดใหม่ที่มีประสิทธิภาพ¹ พร้อมทั้งเตรียมเมืองนครราชสีมาไว้สำหรับเป็นที่มั่นในการรบ ดังจะเห็นได้จากการเตรียมขุดลอกคูเมือง และซ่อมแซมกำแพงที่ปรักหักพังให้เป็นที่เรียบร้อย ตลอดจนคิดหากลอบขายยุทธวิธีในการเอาชนะข้าศึกด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น ให้มีการรบแบบกองโจรมีกองอาสารบในหมู่บ้านทุกแห่ง² เป็นต้น

การสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเมื่อ พ.ศ. 2436 ให้กับฝรั่งเศส ทำให้รัฐบาลไทยตระหนักดีว่าไม่อาจพึ่งอังกฤษได้เมื่อถึงคราวคับขัน ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำเนินนโยบายพึ่งตัวเองมากยิ่งขึ้น³ ดังนั้นใน พ.ศ. 2438 (รศ. 114) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริที่จะจัดตั้งกองทหารในมณฑลนครราชสีมาขึ้นก่อนมณฑลอื่น เพื่อจะได้ใช้ทหารเหล่านี้รักษาพระราชอาณาเขตทางด้านนี้⁴ โดยมีพระประสิทธิ์ศัลการข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาเป็นผู้จัดปฏิบัติการทหารมณฑลนครราชสีมา ปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จขึ้นไปตรวจราชการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่มเอกสารกระทรวงกลาโหม ที่ ก. 13. 2/14 เรื่อง "จัดการทหารมณฑลต่าง ๆ".

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม.

³ แดมสุข นุ่มนนท์, "การเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับอังกฤษ ค.ศ. 1900-1909," ชุมนุมบทความทางวิชาการ, ถวายพระเจ้าวรวงศ์เชอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนมครบ 80 พรรษาบริบูรณ์ 25 สิงหาคม 2514 (พระนคร: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 1.

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม.

มณฑลนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2439 (รศ. 115) นั้น ได้ทรงตรัสชมเชยการจัด
ราชการทหารมณฑลนครราชสีมาเอาไว้ว่า

. . . มีการอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งอยู่นอกหน้าที่ของข้าพระพุทธเจ้าที่จะกราบ
บังคมทูลก็จริง แต่เป็นการซึ่งมีเฉพาะในมณฑลนี้ และเป็นการที่พระยาประ-
สิทธิ์ศีลการได้เป็นผู้จัดให้สำเร็จได้เอง . . . คือการทหารในมณฑลนี้ ได้
ทำมาชู้สัมโนครวัโดยละเอียด และได้จัดคนที่อายุสมควร เข้ามารับราชการ
เป็นทหารผลัดเปลี่ยนกันโดยวิธีนี้ให้เป็นการเคื้อครอนเหลือเกิน การที่
เลือกจัดสรรผู้คนเรียบร้อย ใคร ๆ ได้เห็นพลทหารมณฑลนครราชสีมา
จำเป็นจะต้องออกปากชม ถ้าหากว่าการทหารจัดการบังคับบัญชาให้เรียบร้อย
ทหารมณฑลนครราชสีมาจะเป็นกองทหารอย่างก็แห่งหนึ่ง . . . 1

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า หลังจากเกิดเหตุการณ์ รศ. 112 แล้ว กรุงเทพฯ
ดูเหมือนจะยิ่งมองเห็นความสำคัญและความจำเป็นในการที่จะจัดตั้งกองกำลังทหารใน
มณฑลนครราชสีมาขึ้น เพื่อจะได้ใช้เป็นแหล่งกำลังสนับสนุนของรัฐบาลในการดูแลรักษา
พระราชอาณาเขต และรักษาความสงบสุขของราษฎรในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
นครราชสีมาจึงมีความสำคัญต่อกรุงเทพฯ ทางด้านการทหารมากเท่า ๆ กับด้านการ-
เมือง ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว

ด้านเศรษฐกิจ แม้ว่าบทบาทความสำคัญของเมืองนครราชสีมาทางด้าน
เศรษฐกิจจะไม่ปรากฏเห็นชัดเท่ากับด้านการเมืองตลอดเวลาที่ผ่านมาแล้วก็ตาม แต่
ความจริงแล้ว นครราชสีมาเป็นแหล่งรวบรวมรายได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจาก

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 เพิ่ม-
เอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/10 เรื่อง "รายงานจัดการต่าง ๆ ทางมณฑล
นครราชสีมา".

หัวเมืองต่าง ๆ ส่งมอบให้รัฐบาลอยู่เสมอทุกปีมา สำหรับฐานะทางเศรษฐกิจของเมือง นครราชสีมาเองนั้นอยู่ในสภาพที่ค่อนข้างจะมั่นคง มีเงินรายได้เลี้ยงตัวเองอย่างพอเพียง เงินภาษีอากรมีมากพอจะให้ข้าหลวงในเมืองนั้นเบิกจ่ายตามรายการประจำเดือนให้โดยสะดวก¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อได้จัดการปฏิรูปการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล แล้วนั้น ปรากฏว่าผลประโยชน์รายได้แผ่นดินในมณฑลนี้ได้ทวีขึ้นเป็นอันมาก ไม่เสียเปรียบมณฑลอื่น ๆ ในการที่ได้จัดทำนุบำรุงผลประโยชน์แผ่นดินให้มากขึ้น² การสร้างทางรถไฟ สายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ซึ่งสำเร็จเมื่อปี พ.ศ. 2443 ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจขนานใหญ่ หลายอย่างในเมืองนครราชสีมา กล่าวคือ ทำให้ติดต่อค้าขายระหว่างพอลาบนหัวเมืองที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับพอลากรุงเทพ ฯ เป็นไปโดยสะดวกรวดเร็วกว่าแต่ก่อน จำนวนและชนิดของสินค้ามีเพิ่มมากขึ้น ราษฎรสามารถเลือกซื้อสินค้าที่ต้องการจากที่ต่าง ๆ ได้ตามความนิยม เกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุภายในเมืองนครราชสีมาขึ้นหลายอย่าง เช่น มีตึกกรมบ้านช่องเพิ่มมากขึ้น มีโรงทำกระเบื้องและอิฐไว้บริการหลายแห่ง บ้านเรือนราษฎรมุงสังกะสีมากขึ้น ราคาที่ดินแพงกว่าเดิม ผู้คนพลเมืองหนาแน่นขึ้น เป็นต้น เมืองนครราชสีมาในขณะนั้นจึงมีฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางการค้าระหว่างหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับกรุงเทพฯ และหัวเมืองของฝรั่งเศสริมฝั่งแม่น้ำโขงอีกด้วย ทั้งนี้เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเส้นทางเป็นตลาดกลางทั้งรับและจำหน่ายสินค้าต่าง ๆ ไปตามตลาดย่อยทั่วทั้งภาค ทั้งยังส่งขบวนลำน้ำโขงเข้าไปจำหน่ายในตลาดชายแดนฝรั่งเศสอีกด้วย นอกเสียจากพวกเครื่องจักร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/1 เรื่อง "หนังสือราชการปี 109 มหาดไทยบอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา".

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม.

เครื่องกลซึ่ง เป็นของใหญ่ ๆ แล้ว สินค้าชนิดอื่น ๆ ที่นำเข้ามาแดนฝรั่งเศสทางด่านเมือง นครราชสีมา นั้น มีราคาถูกกว่าที่นำเข้ามาทางแดนฝรั่งเศส เพราะภาษีฝรั่งเศสเรียกเก็บแพง กว่า สินค้าและเครื่องใช้สอยต่าง ๆ จึงเข้ามาทางเมืองนครราชสีมา เป็นส่วนมาก ¹

สินค้าที่พ่อค้าชาวเมืองนครราชสีมา กับพ่อค้ากรุงเทพฯ ฯ ซื่อขายแลกเปลี่ยนกัน เมื่อมีทางรถไฟแล้ว มีดังนี้ คือ

สินค้าลง	ไค้แก	ข้าวเปลือก	ไม้เสาเรือน
		สุกร	ไม้ไผ่
		ยาง	ไม้เครื่องเกวียน
		ส้ม	ไม้แดง
		มะขามป้อม	ไม้ทอน
		ส้มอ	ศิลา
		นุน	โค
		มะขามฝัก	ม้า
		มะเกลือ	เบ็ด
		ออย	ไก่
		เนื้อโค	ปลากรอบจากพระตะบอง ²

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ พระยาเพชรปानी, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467, หน้า 17.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสาร กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 14/17 เรื่อง "กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการ มณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร".

สินค้าชั้น ของกรุงเทพฯ ฯ ชั้นหมคทุกอย่าง ใต้แก

น้ำแข็ง

ปูนแดง

หมาก

ยาจืด เป็นต้น ¹

พลู

ปฏิริยาของเมืองนครราชสีมาที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองหลังปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435

แม้ว่าการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2433 และการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค เมื่อ พ.ศ. 2435 จะมีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาโดยตรง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ดูเหมือนว่านครราชสีมาจะยอมรับการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้โดยคุษฎี ดังจะเห็นได้ว่าในขณะที่ได้เกิดขบวนการต่อต้านอำนาจการปกครองของรัฐบาลกลางในเขตหลายท้องที่ ภายหลังจากการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 แล้ว เช่น เกิดกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน เมื่อปลายปี พ.ศ. 2444 จนถึงราวเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2445 ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เกิดกบฏเงี้ยว เมืองแพร่ เมื่อปลายเดือนกรกฎาคมถึงกลางเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2445 ในภาคเหนือ ตลอดจนเกิดเหตุการณ์พระยาแขกเจ็ดหัวเมืองทางภาคใต้ของไทย คบคิดกันเป็นกบฏ เมื่อ พ.ศ. 2445 เป็นต้น เหตุการณ์เหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงความไม่พอใจของชาวพื้นเมืองหัวเมืองภาคต่าง ๆ ที่มีต่อการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคหัวพระราษ-

¹ เรื่องเดียวกัน.

อาณาจักร เมื่อ พ.ศ. 2435¹ เพราะเหตุว่า สำหรับหัวเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวซึ่งเคยได้รับอนุญาตให้มีการปกครองตนเองมาแต่ก่อน การส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ มากำกับราชการในหัวเมือง ก็เท่ากับว่า ได้มีคนต่างถิ่นซึ่งอาจจะไม่เข้าใจในขนบธรรมเนียม ประเพณีและความเป็นอยู่ของชาวพื้นเมืองอย่างเพียงพอ เข้ามาเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองสูงสุดในเมืองนั้น ๆ เป็นเหตุให้ในบางท้องที่อาจมีการใช้อำนาจจนเกินขอบเขต เช่น หลวงชนสารสุทธารักษ์ ข้าหลวงผู้กำกับราชการเมืองสุรินทร์ ได้ลงทัณฑ์ชาวเมืองผู้กระทำความผิดอย่างทารุณจนถึงแก่ชีวิตไปก็มี การใช้อำนาจของข้าหลวงผู้กำกับราชการเมืองสุรินทร์ครั้งนั้น แมแต่พระไชยณรงค์ภักดี (ขุนนาค) เจ้าเมืองคนเดิมก็มีอาจขัดขวางได้ ทำให้ชาวเมืองเกิดความรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจและขมขื่นต่อลักษณะการปกครองแบบใหม่ ซึ่งเปิดโอกาสให้ผู้มีอำนาจทางการเมืองใช้อำนาจอย่างเต็มที่จนเกินไป²

สำหรับเมืองนครราชสีมา นั้น แม้ว่าเมื่อเกิดกบฏผู้มีบุญภาคอีสานขึ้นในมณฑลอุดรและอีสาน เมื่อ พ.ศ. 2444- 2445 จะมีผู้ทั้งคนเป็นผู้นิยมน้อยอยู่ในท้องที่ของมณฑลนครราชสีมา³ อยู่บ้าง ก็มีได้ทำให้ราษฎรชาวเมืองนครราชสีมาตื่นตระส่ำระส่าย

¹ แถมสุข นุ่มนนท์, "พระยาแขกเจ็ดหัวเมืองคบคิดขบถ ร.ศ. 121," ชุมนุมบทความทางวิชาการ, ถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนมครบ 80 พรรษาบริบูรณ์ 25 สิงหาคม 2514 (พระนคร : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 15.

² ไพฑูริย์ สุนทรารักษ์, "เมืองสุรินทร์" เมืองสุรินทร์ (พระนคร : สมาคมชาวสุรินทร์ในพระนคร, 2503-2504), หน้า 36.

³ ไพฑูริย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 147.

หรือเข้าร่วมกับฝ่ายกบฏจนต้องเกิดเหตุปะทะกับฝ่ายบ้านเมืองแต่อย่างใด ดูเหมือนว่าการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินด้วยการจัดปกครองหัวเมืองให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลนั้น จะยังความเจริญก้าวหน้ามาให้แก่ท้องถิ่นมากกว่าจะทำให้สถานการณ์บ้านเมืองเท่าที่เป็นอยู่เลย ร้ายลงไปกว่าเดิม ความเจริญก้าวหน้าที่ได้เห็นได้ชัดภายหลังปฏิรูปการปกครอง ก็คือ ความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ รถไฟทำให้เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเปิด เป็นตลาดกลางในการค้าขายกับทั้งภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ เมื่อเศรษฐกิจของบ้านเมืองอยู่ในฐานะคล่องตัวและพึ่งตัวเองได้ ก็เท่ากับว่าราษฎรส่วนใหญ่มีความกินดีอยู่ดี ไม่เดือดร้อนในเรื่องการทำมาหาเลี้ยงชีพ กล่าวคือ สภาพบ้านเมืองและผู้คนพลเมืองของเมืองนครราชสีมาภายหลังการปฏิรูปการปกครอง มีลักษณะดังนี้ คือ มีที่ว่าการบ้านเรือนราษฎรตลอดจนท่าเลกาการค้าขาย แยกออกเป็น 3 ตอน¹ ด้วยกัน คือ ท่าเลกาการค้าขายอยู่นอกเมือง ทางทิศตะวันตกต่อเชื่อมเข้าไปในเมือง สถานที่ราชการอยู่ในตัวเมืองที่พักข้าราชการและกรมทหารบกอยู่นอกเมืองทางด้านทิศใต้ ส่วนทางทิศตะวันออกนั้น เป็นบึงขนาดใหญ่สำหรับขังน้ำไว้เลี้ยงสัตว์พาหนะ เรียกว่า "หัวทะเล"

ในเมืองนครราชสีมาสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏว่ามีถนนทั้งสิ้น 9 สาย² ด้วยกัน คือ

- สายที่ 1 เริ่มตั้งแต่ประตูพลแสนถึงประตูชุมพล ยาว 35 เส้น กว้าง 7 วา
สายที่ 2 ตั้งแต่ประตูพลแสนถึงประตูไชยณรงค์ ยาว 22 เส้น 12 วากว้าง 7 วา

¹ พระยาเพชรปानी, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467, หน้า 35.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 พิมพ์เอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2/14 เรื่อง "พระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา".

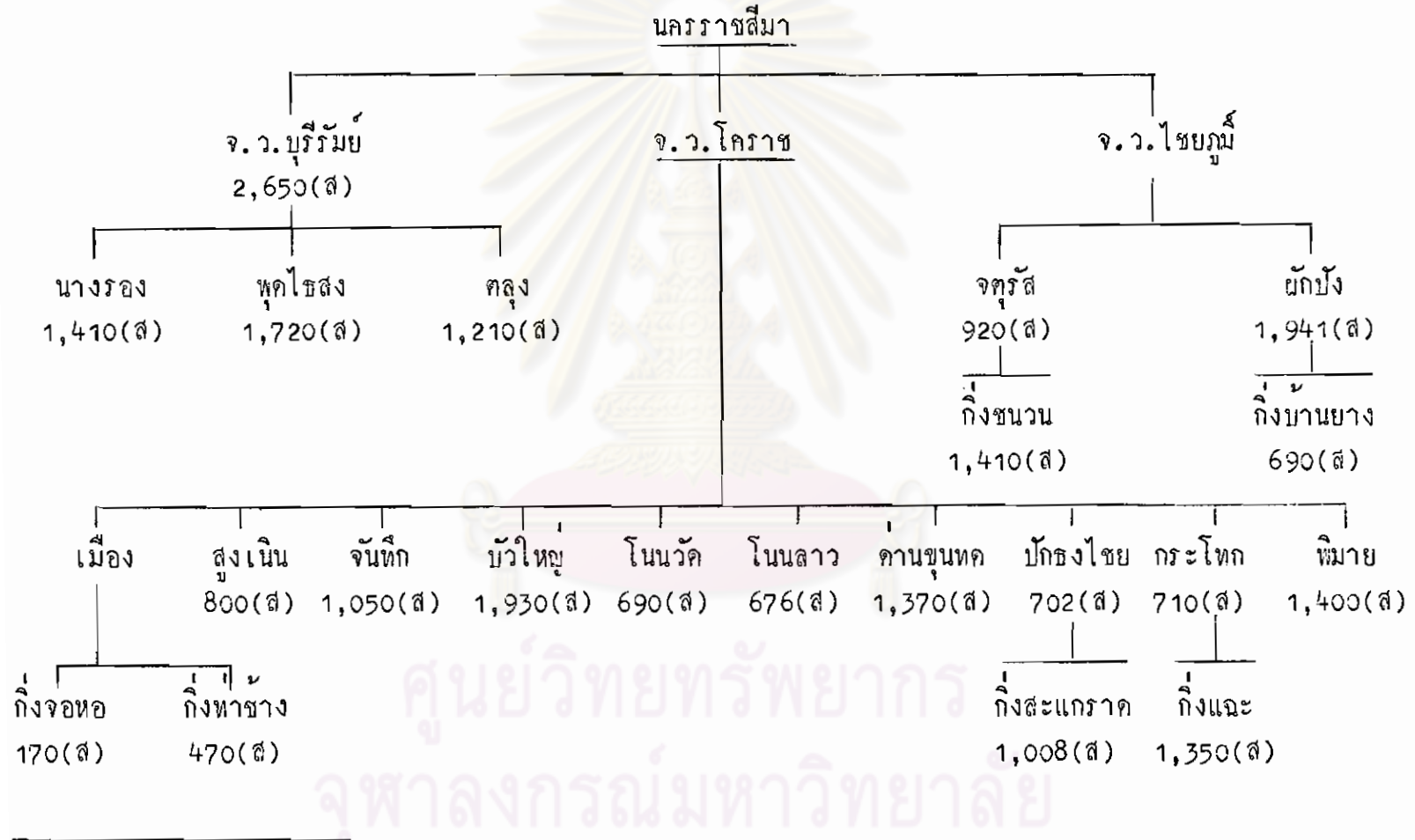
- สายที่ 3 ตั้งแค้สรวัดา ถึงเชิงกำแพงทิศตะวันตกยาว 26 เส้น 6 วา
กว้าง 8 วา
- สายที่ 4 ริมบ้านพระยากำแหงสงคราม ฯลฯ ถึงเชิงกำแพงทิศเหนือ ยาว
20 เส้น 15 วา กว้าง 8 วา
ถนนทั้ง 4 สายนี้สร้างเมื่อปี พ.ศ. 2435 (รศ. 111)
- สายที่ 5 ถนนขวางหน้าวัดบึง ไปทางทิศเหนือเชิงกำแพง ยาว 10 เส้น
15 วา กว้าง 8 วา
- สายที่ 6 ข้างทวารวการชาหลวง ฯลฯ ถึงเชิงกำแพงทิศตะวันออก ทิศตะวันตก
ยาว 30 เส้น กว้าง 8 วา
- สายที่ 7 ข้างสระขวัญทิศตะวันตกถึงเชิงกำแพงทิศตะวันออก ถึงเชิงสะพาน
ทอนำ ยาว 14 เส้น กว้าง 9 วา
- สายที่ 8 ถนนสรรพสิทธิ์ ข้างสระแก้ว ทิศตะวันออกถึงเรือนจำ สระคอนท่าว
ทิศตะวันตกถึงทอนำเชิงกำแพง ยาว 30 เส้น กว้าง 11 วา
ถนนทั้ง 4 สายนี้สร้างเมื่อปี พ.ศ. 2437 (รศ. 113)
- สายที่ 9 ข้างทิศใต้ถึงเชิงกำแพงสระคอนท่าว ทิศเหนือถึงถนนที่มาจากทวาร-
วการชาหลวง ฯลฯ ยาว 19 เส้น กว้าง 7 วา ทำแล้วเสร็จ
7 เส้น ยังเหลือไม่แล้วอีก 12 เส้น ถนนสายนี้สร้างเมื่อปี พ.ศ.
2438 (รศ. 114)

ถนนทั้ง 9 สายนี้ คานกว้าง 4 สาย คานยาว 5 สาย ไม่โคก
คันดิน เป็นแต่ขุครองน้ำพุนดิน และปลูกต้นไม้ต่าง ๆ ห่างกันประมาณ 4 วา ต้นหนึ่ง
ต้นไม้ที่เจริญเติบโตแล้ว สูงประมาณ 1 ศอกบาง 2 ศอกบาง

เส้นทางเดินเกวียนซึ่งใช้ติดต่อกันในระหว่างเมืองนครราชสีมากับหัวเมืองอื่น ๆ
ซึ่งขึ้นอยู่กับตน เมื่อใครรวบรวมกันเข้าเป็นมณฑลนครราชสีมาแล้ว มีเส้นทางดังนี้ คือ

แผนภูมิเส้นทางเดินเที่ยวชมมณฑลนครราชสีมา

ระยะทางเดินเที่ยวชม ¹

¹ พระยาเพชรบูรณ์, เรื่องเดิม, หน้า 21.

ปรากฏหลักฐานว่า ในเมืองนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. 2439 (รศ. 115) มีจำนวนประชากรดังนี้ คือ

มีชาหลวง	7 นาย
ผู้ว่าราชการเมือง	1 นาย
กรมการ 98 นาย รับราชการในชาหลวง ฯลฯ	33 นาย
ผู้ใหญ่บ้าน	4 คน
วัดมี	6 วัด
พระสงฆ์สามเณรในวัดประมาณ	300 รูปเศษ
ตึกเรือนโรงราษฎรกรมการประมาณ	1420 หลัง
กรมการแลราษฎร เด็กผู้ใหญ่ชายหญิงประมาณ	600 คน

นอกเมืองนครราชสีมา

มีมอชเชอร์โรเซตไวสกงสุลฝรั่งเศส ตั้งอยู่ห่างกำแพงเมืองประมาณ 20 เส้น ตั้งอยู่ที่ตลาดจีนของเมืองนครราชสีมา

แลมีอำเภอกกลางนอกเมือง	7 อำเภอ
จีนในเมืองแลนอกเมืองประมาณ	940 คน
เป็นบังคับกงสุลประมาณ	300 คนเศษ

.....

พลเมืองมีเขมรจีนลาว แต่ไทยมาก ¹

ใน พ.ศ. 2443 (รศ. 119) บาทหลวงฝรั่งเศสได้ขึ้นมาทำการสอนศาสนาโรมันคาทอลิกในเมืองนครราชสีมา โดยตั้งที่ทำการอยู่ที่ตำบลลำปำ แล้วขยายต่อไปที่อำเภอนครจีนที่อีกแห่งหนึ่ง แต่มีชาวนครราชสีมาเขารักนับถือคริสตศาสนาจำนวนไม่มากนัก

o

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม.

ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า เมืองนครราชสีมาภายหลังการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 แล้ว สภาพโดยทั่วไปทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจเป็นไปในทางที่ดีขึ้น เพราะผู้ปกครองได้หันมาเอาใจใส่ในราชการมากยิ่งขึ้น การทุจริตและการแตกแยกในหมู่ข้าราชการก็ค่อย ๆ หดหายไป ทั้งนี้เพราะได้มีการส่งข้าราชการฝ่ายปกครองชั้นผู้ใหญ่มาจากเมืองหลวง เพื่อทำหน้าที่ควบคุมดูแลการปฏิบัติราชการของเจ้าเมืองกรมการในท้องถิ่นอีกทอดหนึ่ง หากตั้งข้อสังเกตว่า เพราะเหตุใดเจ้าเมืองกรมการและราษฎรในมณฑลนครราชสีมาจึงไม่มีปฏิกริยาตอบโต้ หรือคัดค้านการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งนั้น คงจะมีสาเหตุหลายประการที่ทำให้ทั้งผู้ปกครองและอาณาประชาราษฎร์ไม่แสดงปฏิกริยาต่อต้านขึ้น คือ

1. ในส่วนของเมืองนครราชสีมาเอง ถึงแม้ว่าจะเพิ่งเข้ามาเป็นดินแดนของอาณาจักรไทยเมื่อสมัยต้นกรุงศรีอยุธยานี้เอง แต่เมื่อถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็นับได้ว่าเป็นเวลาดำเนินนานพอที่จะทำให้เมืองนครราชสีมาที่มีความรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรไทยมากกว่าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรขอม การที่ใคร่รับแต่งตั้งให้เป็นหัวเมืองโท หัวเมืองเอกตามลำดับ ทำให้นครราชสีมาที่มีความสำคัญขึ้นมาในฐานะที่เป็นหัวเมืองชายแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งได้ตั้งรักษาอาณาเขต ปกครองหัวเมืองใหญ่น้อยทางภาคนี้ ตลอดจนทำหน้าที่ดูแลหัวเมืองประเทศราชลาวตะวันออกเฉียงใต้ด้วย ยิ่งไปกว่านั้น การที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้โปรดฯ ให้ย้ายเมืองโคราชเก่า มาสร้างเป็นเมืองนครราชสีมาในที่ใหม่ดังปัจจุบัน อาจจะทำให้ความรู้สึกของอาณาประชาราษฎร์ที่มีต่อเมืองนครราชสีมา เปลี่ยนไปจากความรู้สึกเดิมที่ว่าเมืองนครราชสีมา เป็นอาณาเขตของขอมโบราณ ทั้งนี้เพราะลักษณะของตัวเมือง การวางผังเมือง รวมทั้งค่ายคู ป้อมปราการ กำแพงเมืองเป็นแบบมีคูขางอยุธยาทั้งสิ้น และมีลักษณะคล้ายกับเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นหัวเมืองของไทยอีกหัวเมืองหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของประเทศ ยิ่งไปกว่านั้นเมืองนครราชสีมาและพิมาย ดูเหมือนว่าจะจะเป็นเมืองเพียง 2 เมืองเท่านั้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ไม่มีการแต่งตั้งทำเนียบข้าราชการปกครองแบบลาวเวียงจันทน์ อันได้แก่คณะ

อาณาจักร¹ ดังเช่นหัวเมืองอื่น ๆ ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าเมืองนครราชสีมาได้ถูกกลืนไปเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรไทยอย่างสมบูรณ์แล้ว

2. ในส่วนของผู้นปกครองเมืองนครราชสีมา ตามประวัติศาสตร์ปรากฏว่าหลายทอดหลายครั้งที่เมืองหลวงได้จัดส่งผู้นปกครองมาปกครองเมืองนครราชสีมาโดยตรง เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อทรงสร้างเมืองนครราชสีมาขึ้นใหม่แล้วก็ได้ส่งเจ้าพระยามรราช (สังข์) มาครอบครองเมืองนครราชสีมา เมื่อถึงสมัยสมเด็จพระเพทราชา พระยามรราช (สังข์) เป็นกบฏตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเพทราชาจึงได้ให้ยกกองทัพมาปราบ แล้วทรงตั้งเจ้าเมืองนครราชสีมาคนใหม่ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หลังเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. 2369 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงส่งเจ้าพระยากำแหงสงคราม (แก้วสิงห์เสนี) มาเป็นผู้นปกครองเมืองนครราชสีมา² และใน พ.ศ. 2433 เมื่อมีการจัดปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ ก็ได้ดำเนินนโยบายส่งชาหลวงออกมาบริหารการประจำอยู่ในท้องถิ่น เพื่อให้ชาหลวงเป็นผู้ดูแลการปกครองหัวเมืองแทนรัฐบาลกลางโดยใกล้ชิดยิ่งขึ้น และต่อมาเพื่อจัดการปกครองหัวเมืองเป็นแบบเทศาภิบาลแล้ว กรุงเทพฯ

ศูนย์วิทยพัทยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ตูภาคผนวก.

² Tej Bunnag, The Provincial Administration of Siam

ก็ยังคงดำเนินนโยบายนี้ต่อไป ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า บรรดาเจ้านายผู้ปกครองมณฑลนคร-
ราชสีมา¹ นอกจากเจ้าเมืองใหญ่หน้อยที่เป็นหัวเมืองชั้นแล้ว คนเหล่านี้ก็คือตัวแทนของ
รัฐบาลกลางที่ได้ออกมาบริหารราชการในท้องถิ่นนั่นเอง การฝึกหัดราชการและเลือก
สรรคนในท้องถิ่นเข้ารับราชการในมณฑลนครราชสีมา¹นั้นมีอยู่บ้าง แต่ค่อนข้างจะพิจารณา
อย่างถ่วงน้ำหนักที่จะทดลองเสี่ยงอย่างมณฑลอื่นบางมณฑล²

¹ รายนามข้าหลวง ผู้ปกครอง เมืองนครราชสีมา ก่อนการปฏิรูปการปกครอง
พ.ศ. 2435

1. พระพิเรนทรเทพ (ทองคำ สีหุโร) พ.ศ. 2433
2. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพลัทธินิประสงค์ พ.ศ. 2434
3. พระยาประสิทธิ์ศึกการ พ.ศ. 2434

ปลัดมณฑลทำหน้าที่ผู้ว่าราชการมณฑลนครราชสีมาภายหลังการปฏิรูปการปกครอง

1. พระยากำแหงสงคราม (กาจ สิงหเสนี) พ.ศ. 2439-2444
2. พระรังสรรค์สารกิจ (เลื่อน ศรีเพ็ญ) พ.ศ. 2444-2447
3. พระยาสุริยเดช (จาบ สุวรรณทัต) พ.ศ. 2447-2448
4. พระยารวิชัยภูษิต (เลื่อง สนิธิรัตน์) พ.ศ. 2448-2449
5. พระยาบรมราชบรรหาร (สวัสดิ์ วิเศษศิริ) พ.ศ. 2449-2453
6. พระชัยนฤนาท (ทองคำ) พ.ศ. 2453-2455
7. พระเทพราชธานี (โหมค) พ.ศ. 2455-2456
8. พระยาศุขสุนทร (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) พ.ศ. 2456-2458

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แห่ง
เอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/10 เรื่อง "รายงานจัดการต่าง ๆ ทางมณฑล
นครราชสีมา".

นอกจากกรุงเทพฯ จะพิถีพิถันในการคัดเลือกบุคคลเพื่อส่งไปเป็นผู้ปกครอง เมืองนครราชสีมา เพื่อให้ได้คนที่มีความรู้ความสามารถ มีความซื่อสัตย์สุจริตสมกับเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยแล้ว ยังได้กำหนดนโยบายการปกครองที่สำคัญให้ปฏิบัติตามอีกด้วย เนื่องจากการปรับปรุงการปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2433 และการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค พ.ศ. 2435 ยังผลให้อำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของผู้ปกครองเมืองนครราชสีมาลดลง เพราะการใช้อำนาจมีขอบเขตจำกัดเพียงภายในหัวเมืองที่ขึ้นกับตนไม่ก่เมืองเท่านั้น กรุงเทพฯ จึงได้กำหนดอำนาจหน้าที่ของข้าหลวงเมืองนครราชสีมาดังนี้ คือ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรพรพิทธิประสงค์ เสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงใหญ่ทางพระองค์ ประทับจัตราราชการอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2434 (รศ. 110) จนถึงวันที่ 31 มีนาคม ศกเดียวกันนั้น¹ นอกจากมีอำนาจการเมืองการปกครองเหนือข้าหลวงคนอื่น ๆ ในฐานะที่ทรงเป็นข้าหลวงทางพระองค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นี้ทรงจัตราราชการเมืองนครราชสีมา ให้เป็นตัวอย่างหัวเมืองที่ได้จัดการปกครองแบบใหม่ขึ้น สำหรับที่จะได้จัดเมืองอื่น ๆ ต่อไป ให้รักษาความสงบภายในบ้านเมือง ปราบปรามโจรผู้ร้าย และนอกจากนี้ยังทรงมีพระราชประสงค์ให้ท่านุบำรุงการค้าขายในเมือง เพื่อคอยรับรถไฟซึ่งจะเปิดเดินขึ้นไปถึงในเวลาต่อมาอีกด้วย²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/3 เรื่อง "กรมหมื่นสรพรพิทธิจัตราราชการทางเมืองนครราชสีมา".

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสารกระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 3/4 เรื่อง "จัดการ

{	ตั้ง	ข้าหลวงหัวเมืองลาว
}	ส่ง	
}	เปลี่ยน	

 [และแบบจัดตำแหน่งข้าหลวง].

ต่อมาเมื่อโปรด ฯ ให้พระยาประสิทธิ์ศัลยการขึ้นไปจัดราชการ เมืองนครราชสีมาแทน สมเด็จพระเจ้าทรงยาเชอกรมหมื่นสรพลธิประสงค์ในปี พ.ศ. 2434 (รศ. 110) นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงเจ้านโยบายการปกครอง เมืองนครราชสีมาให้ชาวหลวงคนใหม่ได้ทราบอย่างแน่ชัด ดังปรากฏในพระบรมราโชวาท พระราชทานพระยาประสิทธิ์ศัลยการ เมื่อมากราบบทวายบังคมลาขึ้นไปจัดราชการ เมือง นครราชสีมา ความว่า

มีพระบรมราชโองการดำรัสว่าตำแหน่งข้าหลวง เมืองนครราชสีมา นั้นแต่เดิมตั้งไปเพื่อจะให้กำกับรักษาราชการตลอดออกไปจนถึงหัวเมืองลาว กลาง กระทั่งถึงหัวเมืองลาวชั้นนอกด้วย นั้นอย่าง ๑ จะให้ปราบปราม โจรผู้ร้ายขณะนั้นกำลังชุกชุมมากอย่าง ๑ จะให้จัดการทนุบำรุงบ้านเมือง แลลาชายไว้กับรถไฟนั้นอย่าง ๑ บัดนี้ในหัวเมืองลาวเหล่านั้นก็ได้ทรง พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีข้าหลวงต่างหากแบ่งออกไปแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าหลวงกองนี้ก็มีหน้าที่เฉพาะในเขต เมืองนครราชสีมา แลเมืองขึ้นเท่านั้น อย่าให้เขาใจผิดเช่นอย่างเก่าไป

การในหน้าที่ในบัดนี้ คือให้ไปตั้งปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่าให้กำเริบขึ้นได้ ให้ราษฎรได้ตั้งท่ามาหากินให้เป็นสุขนั้นเป็นข้อต้น

อนึ่ง พระราชประสงค์ที่ตั้งข้าหลวงกองนี้ เพื่อจะให้ตรวจตราแลทนุ บำรุงทางค้าขาย ทางสินค้าที่จะมาแต่หัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งทางมารวมที่ นครราชสีมา นั้น เพื่อว่าเมื่อรถไฟแล้วไปถึงนครราชสีมาจะได้มีสินค้า บริบูรณ์พอประโยชน์ของรถไฟ การซึ่งจะทนุบำรุงบ้านเมืองให้คงงาม เปนสง่าเปิดเผยนั้น ไม่สำคัญเหมือนจะคิดสอดส่องหาทางมาของสินค้าแล บำรุงสินค้าในเมือง แลตีมาจากหัวเมืองทั้งปวงให้เจริญยิ่งขึ้นไว้รอด้า รถไฟ ให้รถไฟได้ใช้ประโยชน์ในการรับสินค้าเหล่านี้ ให้พอแก่ทุนกำไร ในการช่างนำ เหมือนกับเป็นเอเยนต์ของรถไฟ ซึ่งให้ไปจัดการหาสินค้า

ไว้คอยรับรถไฟเหมือนกัน เมื่อจัดการค้าขายเจริญขึ้นความมั่งคั่งและเจริญ
ของเมืองก็จะต้องมีขึ้นเอง ไม่ต้องคิดจัดทำในชั้นต้น

การถนนหนทางก็ควรคิดตัดทางเดิมที่มีอยู่แล้วให้ดีขึ้น ให้เป็นทางสะดวก
แก่ลูกค้าที่จะไปมาค้าขายบนทุกสินค้าลงมาจำหน่ายต่อไป เหมือนกับที่โปรด
เกล้าฯ ให้บำรุงทางไปเมืองพระตะบอง ซึ่งเจ้าพระยามหินทรฯ เคยทำไว้
แต่ก่อนนั้นให้เป็นทางดีขึ้น แลควรจะสอดส่องทางใด เพื่อจะมีสินค้าลงมา
ได้อีกก็ให้คิดเปิดทางให้ทวียิ่งขึ้น เช่น ทางซึ่งไปตกปลายน้ำมูนที่โปรดเกล้าฯ
ให้พระยาราชเสนาฯ จัดเรือไฟเดินอยู่ 2 ลำ แลวันนั้นเป็นต้น ถึงว่าทางนี้
ภายหน้าจะเป็นทางรถไฟ แต่การยังจะขาดควรบำรุงทางเก่า ภาวะตัดย่นทาง
อย่างไร ให้สินค้าเมืองลาวตกเข้ามาทางเมืองนครราชสีมาให้สะดวกจงได้
ส่วนสินค้าในเมืองก็ควรจะตรวจตราว่าสิ่งใดจะเป็นสินค้า ควรบำรุงให้เป็น
สินค้าใหญ่ได้ แลทดลองพืชพรรณที่ควรเพาะปลูกให้เป็นสินค้าใดต่อไป ก็ได้
ชักชวนพ่อค้าให้ทำให้เป็นคุณเป็นประโยชน์ขึ้นแก่แผ่นดิน แลเป็นประโยชน์
แก่พื้นเมืองแลทางรถไฟด้วย การที่จะจัดจะทำอย่างไร สิ่งใดบ้างนั้นจงจัด
ไปสั่งไปแก่กรุงเทพฯฯ ก็ไม่เหมือนกับผู้ที่ได้ไปเห็นการรุกรการ พัน { บ้าน
เองได้ เพราะฉะนั้นต้องให้พระราชประสงค์ในทางที่จะจัดนี้ให้เข้าใจ
ชัดเจน อย่าให้เข้าใจผิดไปได้ . . .

การที่กล่าวแล้วนี้เป็นการศึกษาการอื่น ๆ ในหน้าที่ชาหลวงกองนี้
แต่การพิจารณาความในเมืองและระงับโจรผู้ร้ายก็นับว่าเป็นการบำรุงความ
เจริญของบ้านเมืองให้เกิดการค้าขายบริบูรณ์ได้เหมือนกัน กับทั้งการที่จะ
เก็บส่วย จัดทำบัญชีสัมโนครวัเหล่านี้ ใดโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นนราธิป-
ประพันธ์พงษ์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพคำร้หการ เหล่านี้ในชั้นต้นแล้ว อยู่ใน

ข้อความได้คัดให้รับแล้ว และจะไต่ท้วงจากกรมหมื่นสรรพสิทธิในเวลา
การกันนั้นด้วย ¹ รับ
ส่ง } }

3. ในคำประชาชนชาวฉนวนนครราชสีมา เมื่อแรกอาจกล่าวได้ว่าฉนวนนครราชสีมาเป็นที่อยู่อาศัยของคนเชื้อชาติอื่นนอกจากชาติไทย คือ ชนชาติเขมรและลาว เป็นส่วนใหญ่ แต่ในเวลาต่อมาคงจะได้มีการผสมกลมกลืนกันทางสังคมและวัฒนธรรม เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พลเมืองชาวฉนวนนครราชสีมาส่วนใหญ่เป็นคนไทย แต่พูดจาเสียงแปร่งไม่เหมือนสำเนียงไทยแท้ ฟังสำเนียงคล้ายคนลาว ตะวันออกและเขมรมากกว่า ² อันที่จริงชาวเมืองฉนวนนครราชสีมาเป็นพลเมืองที่มีความรู้ลึก เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีความจงรักภักดีต่อเมืองหลวงมาเป็นเวลานานแล้ว เห็นได้จากวีรกรรมของท้าวสุรนารีกับชาวเมืองฉนวนนครราชสีมาเมื่อครั้งกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 นอกจากนี้เมื่อเกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส พ.ศ. 112 ขึ้น นอกเหนือจากทางราชการจะได้เตรียมใจเมืองฉนวนนครราชสีมาเป็นที่มั่นในการรบกับข้าศึกแล้ว บรรดาข้าราชการกรมการเมืองและพ่อค้าประชาชนชาวเมืองฉนวนนครราชสีมายังได้แสดงน้ำใจต่อรัฐบาล ด้วยการเรียกรับเงินช่วยราชการแผ่นดินรวมเป็นเงินทั้งสิ้น 4,465 บาท เพื่อให้จัดซื้ออาวุธปืนส่งขึ้นไปไว้ที่เมืองฉนวนนครราชสีมา สำหรับป้องกันพระราชอาณาจักรเขตแดนนี้อีกด้วย ³ การขยายการศึกษาเล่าเรียนตามแบบที่กระทรวงธรรมการได้จัดวางโครงการศึกษาใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสาร กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 2. 4/7 เรื่อง "พระบรมราชโองบาทพระราชนานพระยาประสิทธิ์ศีลการ ครั้นออกไปเป็นข้าหลวงเมืองฉนวนนครราชสีมา แลเรื่องให้เป็นผู้ดูแลการทรง เล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอในประเศยุโรป.

² ชุมนหวาวิไชย (จัน), "ไปเที่ยวหัวเมืองลาวตะวันออก," วิจารณ์ : 2444.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้มเอกสาร กระทรวงมหาดไทย ที่ ม. 46/7 เรื่อง "กรมหมื่นสรรพสิทธิเสด็จขึ้นไปเมืองฉนวนนครราชสีมา ศก 112 และพระหลวงกรมการราษฎรออกเงินทูลเกล้า ฯ ถวายในการแผ่นดิน."

พระราชอาณาจักรไว้ เมื่อ พ.ศ. 2445 (รศ. 121) ออกไปในเขตมณฑลนครราชสีมา เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ผู้คนพลเมืองในเขตนี้ ได้เรียนรู้วิชาการต่าง ๆ ตามแบบอย่าง เมืองหลวง ได้ใช้ภาษาไทยภาคกลางเป็นสื่อในการเรียนการสอน

ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาน่าจะเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ชาวเมืองนครราชสีมาที่มีความรู้สึกผูกพันและใกล้ชิดกับเมืองหลวงมากกว่าแต่ก่อน การที่ผู้ปกครองซึ่งเป็นคนกรุงเทพฯ มิได้เป็นผู้นำในการก่อกองปฏิวัติต่อต้านการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ในครั้งนั้น ก็เป็นสาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ซึ่งทำให้ราษฎรไม่มีปฏิวัติต่อต้านความเปลี่ยนแปลงในครั้งนั้น

ถึงแม้ว่าสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของคนลาวและเขมร จะไม่สามารถผสมผสานกับของไทยได้โดยสิ้นเชิงก็ตาม แต่เมืองนครราชสีมาได้รับอิทธิพลของวัฒนธรรมไทย เอาไว้มากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ บนภาคเดียวกัน ภาษาเฉพาะของเมืองนครราชสีมา ซึ่งเรียกว่า "ภาษาโคราช" นั้น มีถ้อยคำและสำเนียงการพูดจาเช่นเดียวกับภาษาไทยภาคกลางปนกับภาษาพื้นเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งถ้าหากจะพยายามตั้งใจฟังภาษาโคราชนั้นจริง ๆ แล้ว ทั้งคนกรุงเทพฯ และคนในหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก็จะสามารถเข้าใจความหมายโดยตลอดด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ยิ่งไปกว่านั้น ปัจจุบันนี้ มักจะได้ยินผู้คนในหัวเมืองอื่น ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกชนชาวนครราชสีมาว่า "ไทยโคราช" ในขณะที่เขาเรียกตัวเองว่า "ลาว"

ลักษณะการแต่งกายของชาวพื้นเมืองโคราช ก็พอจะเป็นเครื่องสังเกตได้ว่า ได้มีการรับเอาวัฒนธรรมการแต่งกายของไทยภาคกลางเอาไว้อย่างเต็มที่ กล่าวคือ พวกผู้ชายแต่งตามชนบทของเมืองนครราชสีมาในปัจจุบัน และพวกนักแสดงเพลงโคราชนิยมนุ่งผ้าแบบโจงกระเบนทั้งชายและหญิง ส่วนผู้คนเมืองอื่น ๆ มักนิยมสวมใส่

และนุ่งผ้าชั้นแบบลาวตะวันออก ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า นครราชสีมาในสมัยปฏิรูป
การปกครอง พ.ศ. 2435 ได้มีความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของรัฐบาลไทยมานานแล้ว จึง
ยอมรับความเปลี่ยนแปลงครั้งนี้โดยคุชฉิ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย